

„Byl by již čas, aby nám to naše vlastenectví ráčilo konečně z úst vjeti do rukou a do těla, abychom totiž více z lásky pro svůj národ jednali, než o té lásce mluvili, neboť pro samé povzbuzování k vlastenectví zapomínáme na vzdělávání národu.“

Věren svému pragmatickému přístupu se Havlíček také rozhodl v praxi prozkoumat reálné základy slovanské vzájemnosti. Odjel proto přes Polsko do Ruska, kde pobyl nějaký čas jako domácí vychovatel, a zdrcující závěry svých zkušeností podal ve stati *Slovan a Čech* (1846). V ní naprosto jako nereálnou odmítl koncepci jednotného slovanského národa a postavil se na vyhraněně české stanovisko: „Zkrátka s hrdostí národní řeknu: ‚Já jsem Čech‘, ale nikdy: ‚Já jsem Slovan‘.“ Se stejnou dávkou sebevědomí účtoval v téže době Jakub Malý s přežívajícím aristokratickým bohemismem. Roku 1845 vydal totiž hrabě Josef Matyáš Thun brožuru o slavismu v Čechách, v níž se zastával práva české národnosti. Ve spise, za nějž by ještě ve třicátých letech byl vynášen do nebe, zformuloval do češtiny nepřelozitelnou větu, že se necítí být v nacionálním smyslu ani Čechem, ani Němcem, „*sondern nur ein Böhme*“. Z odpovědi Jakuba Malého je jasně cítit již duch moderního českého nacionalismu, který se nadále nehodlá spokojit s pouhou rovnoprávností obou národů v Čechách, ale usiluje o hegemonii:

„Škoda, že ku pevnějšímu utužení jednotního svazku nemůžeme se také nazvati ‚Böhmen‘; ale bohužel jazyk náš nemá toho slova, a proto musíme přestati na tom, nazývati se Čechy. A v pravdě neznám jména počestnějšího, slavnějšího, nežli jméno Čech. Jest to jméno statného, bujarého národu, který v minulých stoletích krácel u vzdělanosti před Němci.“

S rozpadem bohemismu souvisí i nacionalizace zemských institucí, které dosud byly dvojjazyčné. Z nich se muzeum za jednatelství Františka Palackého stalo přímo centrem národních snah a ve druhé polovině čtyřicátých let se podobný proces odehrál i na půdě *Průmyslové jednoty*. Tam se po roce 1844 vytvářela česká strana, již se podařilo ovládnout sekci „pro průmyslnickou osvětu“ a v jejímž rámci svedla boj za založení české průmyslové školy. Přes neúspěch těchto snah bylo důležité, že se zde vlastně zformoval budoucí liberální tábor českých politiků (Antonín Strobach, Pravoslav Trojan, František Ladislav Rieger), kteří zde získávali první ostruhy ve veřejném vystupování a řečnických soubojích. Dalším politickým střediskem českých liberálů byla pražská *Měšťanská beseda* založená roku 1845 a podle jejího vzoru besedy vznikající v ostatních českých městech.

Na samém sklonku předběžného období se k výraznější politické akci odhodlala i šlechtická opozice na *zemském sněmu*, která začala požadovat větší pravomoci pro tento výhradně stavovský zastupitelský orgán. Myšlenka na jeho rozšíření o zástupce měšťanstva ale při tom zůstala osa-

mocena a neprosadila se. Stavové se v této souvislosti obrátili na Františka Palackého se žádostí o historický výklad proměn českého zemského zřízení. Zemský historiograf jim vyhověl, zároveň však dal ve svém elaborátu průchod liberálnímu přesvědčení, že

„feudálním stavům původně podkladem byla hmotná přesila jednotlivcova a tento podklad pokrokem mechaniky a fyziky od té doby nenahraditelně zmizel: domnívám se, že důsledně souditi musím, že feudálním stavům všech podmínek k dalšímu trvání za naší doby se nedostává a vždycky se nedostáváti bude, a že tudy každý pokus udržeti je ve staré podobě nebo na novo uvésti v život musí rozbiti se o nemožnost“.

Na protilehlém politickém křídle se zároveň už začal formovat **radikálně demokratický tábor** studentů a drobných řemeslníků, jehož nejdůležitějším střediskem byl tajný spolek *Repeal* (pojmenovaný podle irského vzoru). Politicky aktivní složky českého národa tedy druhá polovina čtyřicátých let zastihuje v situaci, kdy se jejich nespokojenost s daným stavem začíná projevovat už konkrétními, byť zatím ještě nesmělými, politickými akcemi. K tomu je pak nutné přičíst i skutečnost, že také dosud politicky indiferentní venkov, kde ovšem stále dřímala latentní nespokojenost s přežíváním poddanským poměrů, byl ze své letargie vyburcován obilní krizí.

III. EVROPA A ČESKÉ ZEMĚ V DOBĚ „JARA NÁRODŮ“

III/1 Revoluce roku 1848/49

V předvečer roku 1848 se téměř v celé Evropě projevovала unáhlenost výroku rakouského císaře Františka I., který kdysi prohlásil: „*Mne a Metternicha to ještě přečká!*“ Panovník tím myslel protirevoluční systém Sváté aliance a v jeho vlastním případě se prorocký výrok naplnil (František I. zemřel roku 1835). Ovšem kancléři Metternichovi bylo souzeno dožít se rozsáhlé revoluční vlny — reminiscence Velké francouzské revoluce — již se svým celoživotním dílem pokoušel marně postavit hráz. Předehrou výbuchu, který otrásl celým kontinentem, se stalo vítězství liberálně demokratických kantonů nad konzervativními (*Sonderbund*) v občanské válce ve Švýcarsku roku 1846.

V lednu 1848 propukly nepokoje v Palermu a Neapoli (*Království obojí Sicílie*), jež měly za následek vyhlášení ústavy. Konečný signál k revoluční ofenzivě však zazněl — jak jinak — z **Paříže**. V noci na 24. února 1848 vrostly ve městě barikády a monarchie Ludvíka Filipa Orleánského se bez odporu zhroutila. Dne 25. února byla Francie vyhlášena republikou. Nově zvolené ústavodárné shromáždění však odmítlo radikální řešení sociální otázky. Tím nepřímou dalo popud k **červnovému povstání** pařížského děl-

nictva, které vojensky potlačil generál Cavaignac. V prosinci 1848 byl zvolen prezidentem republiky Ludvík Napoleon Bonaparte, synovec Napoleona I. Roku 1852 provedl Bonaparte **státní převrat** a prohlásil se císařem jako Napoleon III.

Revoluce neobyčejně oživila **italské národní obrození** (*risorgimento*). Obyvatelstvo Apeninského poloostrova doufalo, že se do jeho čela postaví buď papež Pius IX. (který však z vlasteneckých snů záhy vystřízlivěl), nebo sardinský král Karel Albert ze savojského rodu. Následkem povstání v Miláně a Benátkách se musely rakouské posádky stáhnout do nevelkého, ale dobře opevněného území mezi řekami Addou a Adiží. *Sardinci*, kteří obsadili Milánsko a postupovali na Benátky, byly poraženi 25.7.1848 maršálem Radeckým u **Custozy**. Po několikaměsíčním příměří utrpěl Karel Albert další drtivou porážku 23.3.1849 u **Novarry** a vzdal se sardinského trůnu ve prospěch svého synovce Viktora Emmanuela II., který uzavřel s Radeckým mír. Rakouské, francouzské, španělské a neapolské oddíly pak ovládly i poslední dvě revoluční bašty v Itálii — **Benátky a Řím**.

V **Německu** liberálové navázali na tradice spolkového shromáždění ve Frankfurtu nad Mohanem a svolali do tohoto města 31.3.1848 **Prozatímní parlament** (*Vorparlament*), který měl rozhodnout o vypracování jednotné ústavy, o vypsání celoněmeckých voleb do řádného parlamentu a o vyhlášení spolkového státu. Z voleb vzešlý německý parlament pak skutečně 18. května zahájil svou činnost, ovšem nesledoval jen maloněmecké sjednocovací koncepce, nepočítající se začleněním Rakouska. Projevovaly se v něm i tendence velkoněmecké, to znamená úsilí o sjednocení všech zemí dosavadního Německého spolku, včetně rakouských alpských zemí, dále pak Čech, Moravy a Slezska. Českému etniku zde měla být přiznána forma určité kulturní autonomie. Tímto způsobem si ovšem *frankfurtský parlament* vytvářel protivníky na dvou frontách současně. Stály proti němu nejen dynastie usilující o zachování co největší části svých absolutistických práv, ale i liberálové neněmeckých národností, obávajících se nepochybných germanizačních tendencí budoucího německého státu.

Frankfurtský parlament, zmítaný spory mezi pravici a levici i mezi „*Velkoněmci*“ a „*Maloněmci*“, zůstal však bez faktického vlivu na běh událostí. Ani jím ustavená provizorní ústřední vláda (v čele s **říšským správcem** arcivévodou Janem, mladším bratrem zemřelého císaře Františka I.) nedisponovala mocenskými prostředky, kterými by mohla prosazovat své záměry. Namísto ní tedy poskytlo vojenskou pomoc německému obyvatelstvu ve Šlesvicku, bouřícímu se proti sloučení země s dánským královstvím, Prusko. Pruský král Bedřich Vilém IV. byl donucen v červenci 1848 Ruskem a Anglií k uzavření příměří s Dánskem, sympatie frankfurtského shromáždění však neztratil. Když počátkem roku 1849 zvítězila maloněmecká sjednocovací koncepce, došlo k odhlasování spolkové ústavy a hodnost **dědič-**

ného císaře německého byla nabídnuta pruskému králi. Ten ji však z dynastické solidarity odmítl a jeho vojska potlačila radikálně demokratická hnutí v Sasku, Falci a Bádensku. Jeho předáci byli popraveni nebo uvězněni a zbytek poslanců frankfurtského parlamentu byl násilně rozehán.

III/2 Revoluce roku 1848/49 v Rakousku

Revoluční vlna procházející roku 1848 západní a střední Evropou se pochopitelně nevyhnula ani Rakouskému císařství. Dne 13. března vypuklo **povstání ve Vídni** a studenti spolu s měšťany požadovali především (kromě vydání zbraní) odstoupení knížete Metternicha, ztělesňujícího zbytky starého režimu. Tento režim, neschopný ani bránit svou vlastní existenci, se takřka bez odporu zhroutil. Již 14. března slíbil císař uskutečnění základních liberálních reforem a hned následujícího dne bylo vydáno konstituční prohlášení. Dosavadní **dvorské úřady** se změnily na **ministerstva** moderního typu, místo nenáviděného Metternicha se do čela vlády postavil hrabě F.A. Kolovrat, její vůdčí osobností byl však ministr vnitra Franz von Pillersdorf. Nová vláda neměla situaci lehkou — složitý propletenec požadavků liberálních a nacionálních, neřešená poddanská otázka, to vše znásobené netrpělivostí občanů, kteří po více než třicetiletém období nehybnosti nyní očekávali rázná a rychlá řešení, stoupající radikalismus studentů a k tomu nízká úroveň politického vzdělání většiny obyvatelstva — to vše ve vleku rychle se řítících událostí vytvářelo problém takřka neřešitelný. K tomu navíc uherská polovina mocnářství nastoupila nepokrytě cestu k autonomii, ne-li k odtržení. V zahraničně politické oblasti se kromě války v Itálii jednalo hlavně o poměr, který by Rakousko mělo zaujmout vůči německým snahám o sjednocení.

Vláda se nejprve snažila mezi těmito úskalími více či méně úspěšně lavírovat. Dne 17. března bylo jmenováno zvláštní odpovědné ministerstvo pro Uhry, 9. dubna vysloven souhlas s provedením voleb do frankfurtského **národního shromáždění** a konečně 25. dubna byla z vládní moci vydána (*oktrojována*) konstituce, která vešla do dějin se jménem svého tvůrce jako **ústava Pillersdorfova**. Konečně 8. května byl publikován volební řád do příštího **říšského sněmu**. Ten se měl skládat ze dvou komor — horní obsazovali velkostatkáři a císařem jmenovaní členové, zatímco volební právo do dolní komory bylo vázáno na poměrně vysoký daňový cenzus. Navíc ústava ponechávala císaři právo veta vůči usnesením obou komor. Tato a další omezení vedla ve Vídni k nespokojenosti. Liberální a demokratické vrstvy byly přitom stále více ovládány ideou připojení Rakouska k sjednocenému demokratickému Německu. Nespokojenost nakonec vedla v květnu k **dalšímu vídeňskému povstání**, jehož důsledkem byl útek císařského

dvora z rezidenčního města Innsbrucku. Ve Vídni pak na čas přejal moc *Bezpečnostní výbor*, který odvolal ústavu a sám se označil za ústavodárce.

V červnu byl vytvořením nové vlády pověřen baron Anton Doblhoffera a v jeho kabinetu zaujal křeslo ministra spravedlnosti vídeňský advokát **Alexander Bach**, který pak měl rakouským dějinám vtisknout svou pečeť na dalších deset let. Dne 22. července bylo konečně slavnostně zahájeno zasedání říšského sněmu, který okamžitě začal jednat o **zrušení roboty** a o podobě **nové ústavy**. Hlavní oporou dynastie v bouřlivém létě byla armáda – kromě knížete Alfreda Windischgrätze v Čechách a vojsk chorvatského bána Josefa Jelačiče, chystajících se k nástupu proti rebelujícím Maďarům, to byla především armáda v severní Itálii pod velením legendárního vojevůdce maršála Václava Radeckého z Radče, který právě přecházel k rozhodující ofenzívě. „*V tvém táboře je Rakousko*“, vyjádřil metaforicky naděje, které byly do Radeckého vkládány, básník Franz Grillparzer a Johann Strauss starší zvěčnil maršálovo jméno ve slavném pochodu.

Jednání sněmu se mezitím dostávalo stále více a více do stínu bojů v Uhrách a právě postoj k maďarské revoluci rozdělil sněmovnu na dva ostře protichůdné tábory. Zatímco na levici velkoněmečtí liberálové s maďarskými revolucionáři otevřeně sympatizovali, byli slovanští poslanci stále znepokojeni bezohledným maďarizačním postupem vůči slovanským národnostem v Uhrách. Slované v západní polovině říše (zvláště Češi) se navíc obávali ztráty národní identity začleněním Rakouska do jednotného Německa. Za této situace nenacházeli slovanští poslanci jinou oporu než existenci silného, na Německu **nezávislého Rakouska**, a protože ústřední říšská vláda (kromě své faktické bezmoci) taktizovala směrem k Německu i k Uhrám, upírali své naděje k dynastii, což jim v očích demokratické levice vyneslo pověst zpátečnicků a kontrarevolucionářů. Na říšském sněmu došlo k otevřené roztržce v otázce připuštění maďarské delegace, která zde chtěla žádat o ochranu proti Jelačičově armádě, táhnoucí v té době na Budapešť. Když slovanští pravice toto vystoupení svým odporem zmařila, dostoupila obecná nenávisť k slovanským poslancům takového stupně, že raději v zájmu osobní bezpečnosti Vídeň opustili. Navíc v **říjnu 1848** vyrostly v hlavním městě opět barikády a dav oběsil na lucerně ministra války La-toura, kterého činil odpovědným za vojenský postup proti Uhrám. V této situaci dvůr opět opustil Vídeň a našel útočiště v arcibiskupské Olomouci. Osamocená Vídeň se pak plně přihlásila k revoluci, ve městě jednala delegace z Frankfurtu a blížilo se k němu i maďarské revoluční vojsko. Po porážce Maďarů u **Schwechatu** a dělostřeleckém ostřelování Vídně knížetem Windischgrätzem město kapitulovalo a 1. listopadu na věži svatoštěpánského chrámu namísto velkoněmecké trikolory zavlála opět černožlutá císařská vlajka.

Obnovené zasedání říšského sněmu pak už nebylo svoláno do stále ne-

jisté Vídně, ale za místo jeho konání byl vybrán arcibiskupský zámek v **Kroměříži**. Sněm zahájený 28. listopadu pokračoval v **přípravě ústavy**, vycházející ze zásad francouzského a amerického liberalismu. Návrh předpokládal zavedení řady demokratických ustanovení jako rovnost občanů před zákonem, zrušení šlechtických výsad, uzákonění všeobecné branné povinnosti, odstranění trestu smrti a podobně. Z českých politiků se v Kroměříži proslavil zejména František Ladislav Rieger obhajobou návrhu prvního článku ústavy, proklamujícího, že zdrojem veškeré moci ve státě je lid. Revoluční vlna na teritoriu Rakouského císařství však začala opadávat. Dne 2. prosince 1848 v olomouckém paláci císař Ferdinand abdikoval ve prospěch svého synovce **Františka Josefa I.** a nový panovník se v patentu, jímž oznamoval své nastoupení na trůn, již neoznačil jako „*konstituční císař Rakouský*“, ale v jeho titulatuře se opět objevila formule „*z Boží milosti*“. Obavy, že mladý císař, nezatížený konstitučními sliby svého předchůdce, nastolí tvrdý kurs, se brzy vyplnily. Dne 7. března 1849 se v Kroměříži objevily vojenské jednotky a poslancům bylo oznámeno, že císař říšský sněm rozpouští a ústavodárnou iniciativu bere na sebe. Současně byla nová ústava opět oktrojována (*ústava Stadionova*).

V té době bylo už rozhodnuto i o osudu italského a zejména maďarského národního hnutí. V Uhrách získala vláda L. Batthyányho a L. Kossutha zrušením feudálních povinností všeobecnou podporu, a tím i řadu vojenských vítězství nad císařskou armádou. Protože však váhala přistoupit k parcelaci velkostatkářské půdy, přestaly mít méně majetné vrstvy vesnického obyvatelstva na dalším rozvíjení revoluce zájem. Rovněž zákon o zrovnoprávnění všech národností v Uhrách (28.6.1849) přišel pozdě – v té době se už nemaďarské národnosti podílely na bojových akcích proti maďarské revoluční armádě. Ta se ocitla v beznadějně situaci zvláště po vpádu početných ruských oddílů do země. **13.8.1849** složila u **Villágoše** zbraně. Postavení vídeňské vlády se upevnilo, ústavní svobody byly postupně omezovány, až konečně na sklonku roku 1851 byla i Stadionova ústava *suspendována* a obnoven absolutistický způsob vlády.

III/3 Počátky revoluce v českých zemích

Na konci prosince roku 1847 si mladý Josef Václav Frič, jedna z pozoruhodných osobností nadcházejícího bouřlivého roku, zapsal do deníku větu dobře vyjadřující nespokojenost s daným stavem, zúčtoval s dosavadním životem a směrem do budoucnosti dal plný průchod svému radikalismu:

„*Ano, prolezl a poznal jsem pražské hospody a kavárny a jediné, co mne přitom zajímalo, byla ta skoro jistota, že za několik let budeme do toho mlátit! – Ano mlátit! – jediná teď spásná myšlenka má.*“

Celých několik let však Frič a jeho druhové čekat nemuseli, události se daly do pohybu mnohem rychleji. Koncem února 1848 přišly do Prahy první zprávy o pařížské revoluci a již na 11. března svolal spolek Repeal veřejnou schůzi občanů Prahy do Svatováclavských lázní. Z tohoto shromáždění vzešla **petice k císaři**, která shrnovala české požadavky, vlastně první novodobý český politický program. Petice obsahuje **požadavky jazykové** (zrovnoprávnění češtiny s němčinou), **státoprávní** (uznání a upevnění jednoty zemí koruny české) i **liberální** (větší zastoupení měst a venkovských okresů na zemském sněmu, městskou a obecní samosprávu, veřejnost soudního jednání, úpravu poddanských poměrů a podobně). Definitivní redakcí tohoto dokumentu byl pověřen dvacetičtyřčlenný **Svatováclavský výbor**, který však svou práci neomezil jen na tento úkol, fungoval dále a později (10. dubna), rozšířený na 100 členů, se stal pod názvem **Národní výbor** jedním z nejdůležitějších politických orgánů v zemi.

To už ale byly události dávno v pohybu. Zpráva o pádu nenáviděného Metternicha a příslib konstitučních svobod vyvolaly i v Praze pochopitelné nadšení, dodnes patrné ze vzrušených slov Karla Havlíčka:

„Jako ve snu neočekávaně staly se s námi nesmírné změny: včera jsme byli ještě děcka pod neobmezenou ochranou policie, cenzury a našich magistrátů, dneska jsme svobodní mužové...“

Dne 19. března odjela do Vídně delegace s českými požadavky. O překotném postupu dění svědčí, že ačkoliv vláda českou petici zásadně neodmítla, byla její částečně vyhýbavá odpověď (mimo jiné odsunující státoprávní požadavky), s níž se české poselstvo vrátilo do Prahy, shledána nedostatečnou. Pod tlakem veřejnosti byla sestavena petice nová, zdůrazňující **státoprávní spojení** zemí české koruny s moderním svobodně zvoleným zastupitelským orgánem a zvláštním odpovědným ministerstvem.

Na tyto požadavky odpověděl císař **kabinetním listem** z 8. dubna vyhovujícím druhé petici ve většině bodů. Tento dokument byl v Čechách přivítán s velkými nadějemi a emfaticky označován za Magnu chartu budoucích českých svobod. V dubnu 1848 ale také končí první idylická fáze revoluce, po pádu společného nepřítele a uskutečnění základních svobod vystoupily do popředí všechny ostatní, dosud jen doutnající rozpory. Z nich na prvním místě stála otázka národnostní. Ještě za „libánek revoluce“ v březnu 1848 se mohla sejít společná schůze českých a německých spisovatelů proklamující svornost obou národností v zemi, o měsíc později již o něčem podobném nemohlo být ani řeči. Rozbuškou se stal český poměr k **německé národní a státní jednotě** připravované ve Frankfurtu nad Mohanem.

Odtud totiž došlo Františku Palackému **pozvání**, aby se zúčastnil těchto jednání a tím vlastně manifestoval český souhlas se začleněním do jednotného Německa. Dne 11. dubna Palacký toto pozvání **veřejným dopisem**

odmítl; jeho argumentace pak v základech určila hlavní směry české politiky na další desetiletí. V liberálních intencích tu Palacký především zamítl myšlenku česko-německého státoprávního spojení — české začlenění do středověké říše označil za pouhé svazky mezi panovníky, které nemohou být závazné pro moderní svobodné národy. V dalších pasážích pak překročil úzký český obzor a vyložil své pojetí středoevropské otázky. **Střední Evropu** vymezil jako prostor mezi Ruskem a Německem, obývaný malými národy neschopnými samostatné státní existence, pro jejichž národní bytí představují Německo i Rusko stejné nebezpečí. Jediného garanta jejich svobodného rozvoje viděl Palacký v existenci silné rakouské říše, kterou však právě frankfurtské shromáždění usiluje začlenit do Německa a tím de facto zničit. Proto, jako „*Čech rodu slovanského*“, který si však „*při vši vřelé lásce k národu svému vždy ještě výše cení dobro lidské i vědecké nežli dobro národní*“, napsal zde František Palacký často citovanou větu: „*Zajisté, kdyby státu rakouského nebylo již odedávna, musili bychom v zájmu Evropy, ba humanity samé přičinili se co nejdříve, aby se utvořil.*“ Je ovšem třeba zdůraznit, že český historik si představoval Rakousko federalizované, stejně spravedlivé ke všem svým národnostem.

V reakci na tento dokument, který v Čechách nabyl veliké publicity, založili čeští Němci **německý konstituční spolek** a jejich zástupci vystoupili z Národního výboru. Zneklidňující pro Němce bylo to, že české snahy, které se dosud z taktických důvodů zahalovaly do pláště převážně jazykových a kulturních požadavků, nyní nabyly jasně politického charakteru. Bylo zřejmé, že se začíná jednat o to, která z obou národností získá v zemi dominující postavení. Navíc pod vlivem událostí česká města rychle ztrácela svůj vnější německý ráz, čeština pronikla na veřejnost, v rámci povolených **Národních gard** se formovaly i ryze české ozbrojené sbory — prostě na místě nevýznamné etnické skupiny, na jejichž literární usilování si Němci navykli pohlížet s jistou dobromyslnou shovívavostí, tu náhle stál moderní sebevědomý národ.

Za této situace vláda odvolala dosavadního místopředsedu hraběte Rudolfa Stadionu a na jeho místo jmenovala od 1. května jako správce českého gubernia hraběte Lva Thuna, liberálního aristokrata známého svými přátelskými postoji k českému hnutí. Jeho příchod byl provázen velkými nadějemi, které se ale brzy změnily v pravý opak. Radikálnější listy psaly dokonce, že by měl nosit jméno jiného zvířete nežli královského lva. Postoje, které byly vítány před vypuknutím revoluce, nyní už nepostačovaly. Bez ohledu na to začal Thun připravovat sestavení **samostatné české vlády**. Vztah veřejnosti k jím jmenované prozatímní **české vládní radě** byl rozporuplný — pod dojmem květnového povstání ve Vídni se totiž diferencoval i český politický tábor. Zatímco liberální vůdcové české politiky vítali tento orgán jako posílení státoprávní samostatnosti českých zemí, radikál-

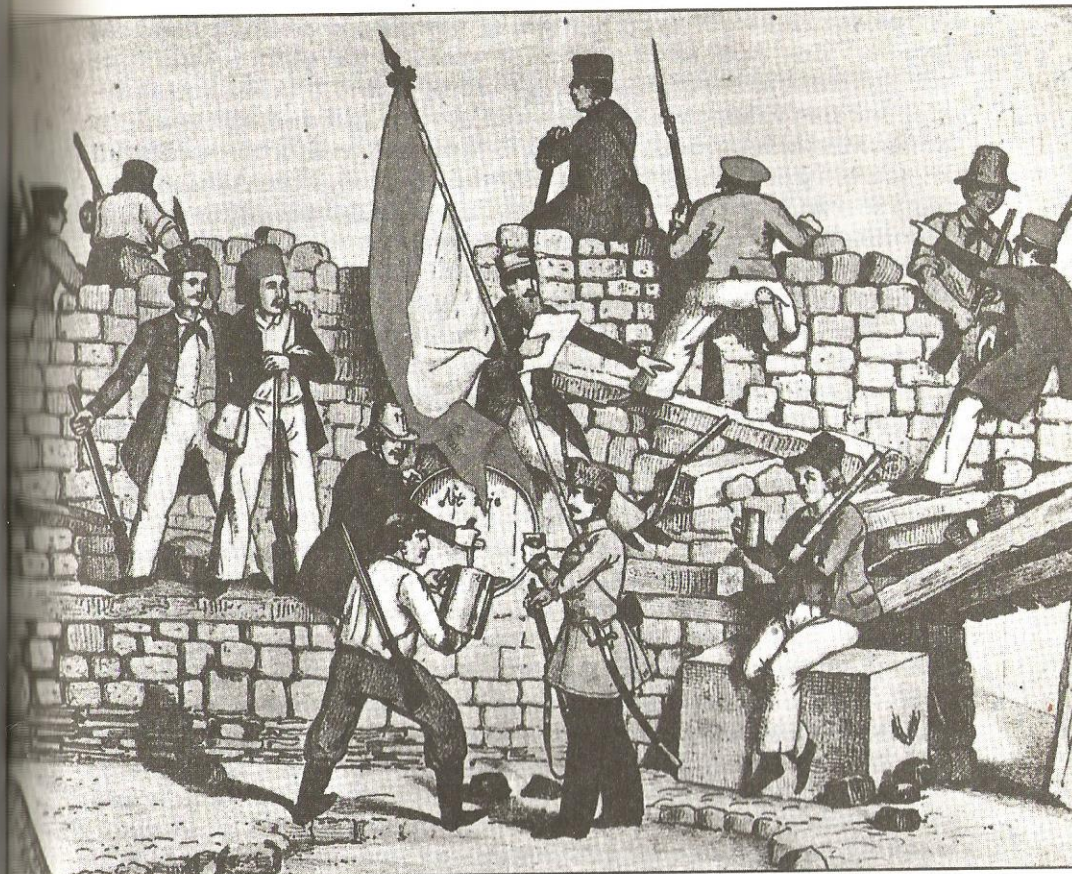
nější demokraté v něm postihovali ostří namířené proti vídeňským revolucionářům.

Na počátku června 1848 se pak v Praze sešel **Slovanský sjezd**, chápaný jako protiváha frankfurtského parlamentu, vlivem Františka Palackého a jeho stoupenců však omezený jen na zástupce slovanských národností Rakouska. Delegáti sjezdu pak ani během jednání platformu rakouského státu (*austroslavistický program*) neopustili — požadovali pouze Rakousko národnostně spravedlivé a federalizované.

III/4 Od svatodušních bouří 1848 k májovému spiknutí 1849

Za slovanské euforie, která Prahu v době konání sjezdu ovládla, se k akci připravila i druhá strana. Zemský vojenský velitel v Čechách kníže Alfred Windischgrätz, toužící získat si stejné vavříny jako Radecký v Itálii, se rozhodl zasadit revoluci úder v Praze a vytvořit si tak bezpečné zázemí k tažení proti Vídni. Ve chvílích, kdy atmosféra v Praze byla vskutku nabitá střelným prachem, stačila k výbuchu jen malá jiskra. Tou se stala možná náhodná, možná vyprovokovaná srážka vojska s lidem proudícím ze **sbratřovací mše**, která byla sloužena na Václavském náměstí. V Praze vypukl otevřený boj, vyrostly barikády obsazené ozbrojenými studenty, jejichž velení na sebe strhl mladý **Josef Václav Frič**. Taktická i materiální převaha vojska se však brzy prosadila. Především se ukázalo, že vojenské operace postupují na základě předem připraveného plánu — hlavní síly se stáhly na levý břeh Vltavy do připravených pozic a na Starém a Novém Městě se vojáci omezili na kontrolu hlavních komunikací. Tak se stalo, že o většinu bez plánu vybudovaných barikád se vůbec nebojovalo — výjimku tvořila barikáda ve staroměstské mostecké věži, uzavírající důležitý přechod přes řeku. Když pak vojsko z Letné a z Petřína zahájilo dělostřelecké bombardování města, **Praha 17. června kapitulovala**. Jako varovné memento pro budoucnost se ukázala faktická bezmocnost zástupců konstituční vlády, kteří byli do Prahy vysláni k uklidnění situace — vojenské velení oslněné vlastním vítězstvím je prostě nebralo na vědomí.

Svatodušní pražské bouře se pak staly předmětem nejrůznějšího a často protichůdného hodnocení. Na jedné straně přehnaně heroizované (boje si vyžádaly na straně povstalců celkem 43 padlých), na straně druhé nespravedlivě bagatelizované. Liberálové v čele s Palackým v nich viděli neštěstí, které způsobilo, že ohlášený zemský sněm, který měl garantovat zvláštní státoprávní postavení českých zemí v rámci monarchie, se nikdy nesešel a vinu za to, kromě provokatérům, připisovali „bláznivým kouskům mladého Friče a jeho kumpánů“. Frič sám naopak povstání z širší perspektivy hodnotil jednoznačně kladně:

Barikáda v pražských ulicích v červnu 1848

„Kdyby náš malý, ale kurážný houfec v Praze . . . nebyl nic jiného dokázal, nežli že vzkřísený a politicky probudilý náš lid přestal již býti davem nedomřilých sket a ztročilých šosáků, zajisté, že prospěl naší věci, obrátil národní čest a posloužil naší dobré pověsti.“

Pravdou je, že porážka povstání a následující bezvýsledné vyšetřování „rozsáhlého široce rozvětveného spiknutí“ poskytly záminku k některým protičeským zákrokům, jako bylo 26. června zrušení Národního výboru a rozpuštění českého ozbrojeného sboru *Svornost*. Tragicky se také v kontextu pražských bouří projevila roztržka mezi německými a českými liberály. Němci, odsuzující Čechy pro jejich údajnou kontrarevolučnost, porážku povstání v podstatě uvítali.

Tato roztržka se pak i v českém táboře vyostřila pod vlivem říjnové revoluce ve Vídni. Radikálové sdružení ve spolcích *Slovanské Lípy* s Vídní sympatizovali, na což liberálové (Karel Havlíček) a rýsující se konzervativní strana (Jan Erazim Vocel) odpovídali obviňováním ze zrady národních zájmů. Mezi českými poslanci říšského sněmu měli jednoznačnou převahu liberálové a jejich činnost na této půdě rozhodně nebyla bez významu. Zasadili se o zrušení roboty a prosadili uzákonění řady občanských svobod. Pozoruhodný, i když nerealizovaný byl také Palackého projekt federalizace Rakouska nikoli na historickém nebo státoprávním, ale na etnickém základě, mimo jiné poprvé proklamující požadavek státního spojení Čechů a Slováků. Podporou vlády v maďarských záležitostech a ochotou ke spolenectví s konzervativními složkami, za cenu prosazení státoprávních požadavků, si však vysloužili ostrou kritiku doma působících radikálních demokratů. Polemiky mezi oběma skupinami pak plnily stránky českých novin i po rozeznání říšského sněmu.

Konec českému radikalismu potom učinilo odhalení romanticky diletských příprav k převratu, **májového spiknutí**, na jaře roku 1849, vedoucí k vyhlášení stavu obležení nad Prahou a dlouholetému věznění demokratických politiků. Pod tlakem stále ostřejšího vládního kurzu se postupně odmítčovali i liberálové – F. Palacký se stáhl do svého vědeckého ústraní, F. L. Rieger odjel do ciziny a jiní jako Václav Vladivoj Tomek přešli otevřeně na vládní stranu. Opuštěný prapor tak nakonec hájil jenom K. Havlíček, bojující proti opakovaným zákazům svých novin a pevně setrvávající na liberálních zásadách. I on svůj zápas ale prohrál a na konci roku 1851 byl násilně deportován do Brixenu.

IV. VZESTUP A PÁD BACHOVSKÉHO ABSOLUTISMU

IV/1 *Rakousko v evropské politice 1848–1859*

Rakouskou zahraniční politiku řídil od podzimu roku 1848 kníže Felix Schwarzenberg, který byl plně ovládán ideou **obnovení velmocenského postavení monarchie**. Jeho vůdčí myšlenkou bylo vytvoření sedmdesátimiliónové říše sjednocením Německa pod rakouskou patronací. Tradičním rivalem v této oblasti bylo Prusko, jehož panovník sice odmítl císařskou korunu nabízenou mu frankfurtským parlamentem, ale na svou úlohu v procesu sjednocování Německa rezignovat nehodlal. Schwarzenbergovi se však soustředěným nátlakem, včetně balancování na okraji války, podařilo přimět Prusko k tomu, aby na jednání v Olomouci v listopadu roku 1851 souhlasilo s obnovením Německého spolku v podobě, kterou měl v první polovině století. Myšlenka **odvety** za „olomoucké ponižení“

pak ovládala pruskou politiku vůči Rakousku až do konečného rozhodnutí roku 1866.

Schwarzenberg zemřel 5. dubna 1852 a vedení zahraniční politiky převzal do svých rukou mladý císař. První zahraniční krizí, která jej očekávala, byla **krymská válka**. Tento konflikt vypukl původně (1853) jako válka mezi Tureckem a Ruskem. Rusko, tradičně vystupující jako ochránce pravoslavných křesťanů, doufalo v obohacení o další území slábnoucího Turecka. Takovému vzestupu ruské moci ovšem nehodlaly nečinně přihlížet Francie s Anglií a postavily se na stranu osmanského císařství. Roku 1854 vpluly jejich eskadry do Černého moře a jejich expediční sbory se vylodily na Krymu. Následujícího roku se k protiruské koalici připojilo i sardinské království a původně lokální konflikt se změnil v evropskou válku. Převaha moderně vyzbrojených spojenců nad zastaralou ruskou armádou a lodstvem byla nepopíratelná a po dobytí Sevastopolu bylo Rusko nuceno uznat porážku a na **pařížském mírovém kongresu** roku 1856 rezignovat na kontrolu Dunaje. Nepodařilo se mu dostat pod svůj protektorát moldavské a valašské knížectví, ztratilo jižní část Besarábie a muselo souhlasit i s mezinárodním dohledem nad dunajskou plavbou.

Na počátku války Rusko usilovalo o rakouskou pomoc, nebo alespoň neutralitu, jako výraz vděčnosti za vojenskou pomoc při potlačování uherké revoluce. Právě fakt, že byl nucen souhlasit se zahraniční intervencí, nesl císař František Josef I. velmi těžce a v nastalém konfliktu se rozhodl pro samostatnou politiku. Rakousko se sice nepřipojilo k protiruské koalici, ultimativně ale Petrohrad přinutilo k **vyklizení podunajských knížectví**, která vzápětí samo vojensky obsadilo. Tím Rusku vázalo síly, které byly potřeba na hlavním válčišti. Protože se však Rakousko k otevřenému vystoupení po boku spojenců neodhodlalo, nezískalo si ani jejich sympatie. Demonstrace velmocenské samostatnosti tak skončila **mezinárodní izolací** a mírový kongres přikázal Rakousku z podunajských knížectví odejít.

Naproti tomu sardinské království sklízelo plody svého vojenského vystoupení v krymské válce. Jeho cílevědomý ministerský předseda C. B. Cavour si pro chystaný konflikt s Rakouskem zajistil spolenectví francouzského císaře Napoleona III. Rakouská armáda utrpěla v severní Itálii během **tažení roku 1859** řadu porážek, a přestože se do jejího čela postavil (poprvé a naposledy) sám císař František Josef I., podlehla spojeným francouzsko-sardinským vojskům i v rozhodující **bitvě u Solferina**. Mír, který vyjednal v Curychu Napoleon III., byl ze strany Rakouska vykoupen ztrátou Milánska (Lombardie). Ozbrojenému tažení za sjednocení Itálie pod vládou savojské dynastie už nestála v cestě žádná vážnější překážka.

IV/2 *Bachovský systém*

Ztělesněním rakouské vnitřní politiky po porážce revoluce se stal **Alexandr Bach**, vídeňský advokát, kterého právě revoluce vynesla do vlády a který se pak aktivně podílel na jejím násilném převedení do zákonných mezí. V historické literatuře se o Rakousku padesátých let minulého století hovoří jako o **ěře bachovského neoabsolutismu**. Stejně jako v případě Metternichově byl však i Bach jen jedním z tvůrců systému, který nesl jeho jméno. Vedle Bacha se na jeho vzniku podílel především zkušený byrokrat ještě předbřeznového období **K. F. Kübeck**, dále kníže **F. Schwarzenberg** a nezanedbatelná byla i role císaře, který obvykle osobně předsedal **ministerké radě**. Zcela mimo Bachův vliv stál také **Nejvyšší policejní úřad** v čele s baronem **J. F. Kempenem** a samozřejmě **armáda**. Obě tyto složky byly rovněž podřízeny přímo císaři.

Nový režim vstoupil do života **silvestrovskými patenty** z 31. prosince 1851, kterými byla zrušena dosavadní, byť i jen na papíře existující ústava a zavedeny byly **zásady organického řízení**. V praxi se jednalo o pokus o obnovení absolutismu — ze svobod dosažených roku 1848 byla zachována jen rovnost občanů před zákonem, náboženská svoboda a zrušení poddanství. Podstatným způsobem byla omezena samospráva, která zůstala zachována jen na úrovni obcí, příznačné ale bylo, že i zde museli zvolení radní přísahat věrnost císaři.

Vnitřní politika se opírala tradičně o těsné sepětí vlády a církve — v této oblasti hrál významnou roli císařův vychovatel, pozdější vídeňský arcibiskup kardinál **J. O. Rauscher**. Již roku 1850 bylo zrušeno **placetum regium** (svolení panovníka), podle něhož mohla být v Rakousku papežská nařízení publikována a prováděna jen s panovníckým svolením. Roku 1855 byl mezi Svatou stolicí a rakouskou vládou uzavřen **konkordát**. Tato smlouva dávala církvi v císařství značná privilegia — byla zbavena státního dohledu a ve vlastní církevní správě byly všechny pravomoci vráceny biskupům, kromě toho získala církev vliv na školství a na rodinné právo, a to i v případech, kdy se jednalo o nekatolíky. Toto úzké spojení s neoabsolutistickým státem přineslo v budoucnosti rakouskému i českému katolicismu nemalé problémy.

České dějepisce, hodnotící minulost nacionálním úhlem pohledu, interpretovaly Bachovu éru výrazně negativně a je třeba říci, že z národnostního hlediska oprávněně. Došlo k redukci výuky češtiny ve školách (1854), takže úplně byl potlačen český veřejný život, pod policejní dozor byly postaveny i vědecké instituce jako například Muzeum, z jehož výboru byl donucen rezignovat i **František Palacký**. **České národní hnutí** bylo zatlačeno zpět a nuceno omezovat se pouze na čistě kulturní záležitosti, tedy v podstatě vráceno k předbřeznovému stavu. Symbolem potlačených čes-

kých snah se stal „brixenský mučedník“ **Karel Havlíček Borovský**, jehož pohřeb roku 1856 se stal jednou z prvních velkých českých manifestací proti režimu. Určité oživení kulturních poměrů znamenal až roku 1858 vydaný **almanach Máj**. Přesto ale nelze zapomenout, že i v této době vznikala vynikající díla české literatury, za všechny připomeňme **Babičku** **Boženy Němcové**.

Na druhé straně je nutné konstatovat, že v některých oblastech života si Bachův režim počínal značně liberálně a zdatně se vyrovnával s problémy, které před ním stály. To se týkalo i **státní správy**, která zrušením poddanství přišla o svůj nejnižší článek, tj. panství. Po několika experimentech se zaváděním krajů se začátkem šedesátých let ustálil systém, jehož nejnižší jednotkou byla **samosprávná obec**, nad ní **politický okres** v čele s okresním hejtmánem (politický okres se skládal z několika menších okresů soudních) a pak již následovaly nejvyšší zemské orgány, to znamená **místodržitelství** podléhající **ministerstvu vnitra**. O solidnosti základů, na nichž byl tento správní systém vybudován, svědčí jistě výmluvně skutečnost, že v Čechách a na Moravě se beze větších změn udržel až do roku 1950, kdy byl násilně odstraněn.

Zcela liberálně si vláda počínala v oblasti obchodu a průmyslu, kde nebyly svobodnému podnikání kladeny takřka žádné překážky. Důležitým nástrojem podnikatelského rozvoje byly také **obchodní a živnostenské komory**, organizované od roku 1850 jako sdružení průmyslníků určitého regionu. Liberalizace průmyslu a řemesel byla dovršena na samém sklonku Bachovy éry, když byl roku 1859 vydán **živnostenský řád**, odstraňující poslední zbytky staré cechovní organizace.

Neméně důležité změny se odehrály v **rakouském školství** a zásluha za jejich provedení přísluší už několikrát zmíněnému hraběti **Lvu Thunovi**, který byl od roku 1849 ministrem školství. Jeho reformy mají největší význam v tom, že definitivně skončily s osvětským pojetím univerzitního studia, degradovaného jen na výchovu státních úředníků. Od Thunovy doby je kladen důraz především na vědecký charakter studia i na vědeckou práci vysokoškolských profesorů. S tím souvisí i změna postavení filozofických fakult, které dosud sloužily jenom jako příprava pro další studium a nyní se staly **rovnoprávné fakultám ostatním**. Za základy svého dalšího hospodářského i kulturního rozvoje vděčí tedy Rakousko právě Bachovu období.

Přes tyto úspěchy ale zůstává absolutismus nejhorší možnou formou vlády — absolutní moc státu vede obvykle k jeho oslabení. Toto paradoxní pravidlo se potvrdilo i v rakouském případě. Bez ohledu na hospodářský rozmach říše zůstávala státní pokladna žalostně prázdná a neúspěch ozbrojené demonstrace za krymské války a porážka z roku 1859 už režim nepřezil. **Neoabsolutistický experiment** skončil a vláda se postupnými kroky vracela k ústavnímu systému.

IV/3 *Obnova ústavnosti a země Koruny české*

Válečná porážka roku 1859 a katastrofální stav státních financí přiměly císaře Františka Josefa I. k propuštění ministerského předsedy A. Bacha a ke svolání rozšířené říšské rady. Dne 20. 10. 1860 vydal panovník rámcový říšský zákon (*Říjnový diplom*), který formuloval určitou představu budoucího státoprávního uspořádání státu na historickoprávních federalistických principech. Záhy se však ukázalo, že obnově mocenských ambic státu, které za bachovského režimu značně utrpěly, vyhovuje více **centralistický model**, prosazovaný kulturně i ekonomicky silicím a liberálně smýšlejícím německým měšťanstvem a měšťanskou byrokracií.

Dne 26. 2. 1861 byla nově jmenovaným státním ministrem Antonem Schmerlingem oktrojována (vyhlášena) **únorová ústava**. Zákonodárná moc byla svěřena **říšské radě**, jež měla v širší podobě řešit záležitosti celé monarchie a v podobě užší pouze záležitosti neuherských zemí. Říšská rada se skládala ze dvou komor: v panské sněmovně zasedali dědiční, nebo panovníkem jmenovaní členové a církevní hodnostáři, poslaneckou sněmovnu tvořili delegáti zemských sněmů. Přijetí každého zákona vyžadovalo souhlas obou komor i panovníka. Pravomoc **zemských sněmů** byla poměrně omezená a při jejich volbě se uplatňovala teorie zájmového zastoupení. Ženy a osoby ekonomicky závislé byly z hlasování vyloučeny, zbytek se členil do volebních kurií podle výše majetku. Tím byla nepoměrně zvýhodněna úzká vrstva pozemkových vlastníků a bohatých statkářů.

Dne 1. 1. 1861 vyšlo první číslo *Národních listů*, v němž F. L. Rieger nastínil **český politický program**, obsahující požadavek národní rovnoprávnosti, občanských práv a rozsáhlé samosprávy. Některé požadavky byly považovány za natolik oprávněné, že byly projednávány a přijaty říšskou radou v létě 1861. Avšak požadavek na uznání svébytného postavení země Koruny české byl říšskou radou zamítnut, třebaže jej slíbila podporovat i zemská šlechta. Proto se čeští poslanci rozhodli, že se dalších jednání rady nezúčastní. Na zemském sněmu pak společným postupem prosadili roku 1864 rozdělení středních škol na české, německé a smíšené. Po rozdělení české techniky na českou a německou v roce 1861 se jednalo o další důkaz jazykové a sociální emancipace českého etnika. Český měšťanský živel se pozoruhodným způsobem prosazoval i v oblasti **samosprávy**. Právo disponovat veřejnými finančními prostředky v oblasti dopravy, školství, veřejné dobročinnosti a bezpečnosti skýtalo možnost ovlivňovat i chod státních záležitostí a prosazovat českou kulturní politiku.

V letech 1859–1874 vyšel několikavazkový Riegrův *Naučný slovník* (pod heslem *V práci a vědění je naše spasení*). Práci obnovil *Sbor pro zřízení Národního divadla*. F. L. Rieger prosadil vybudování *Prozatímního divadla*, které od roku 1864 uvádělo denně odpolední česká představení.

M. Tyrš a J. Fügner založili tělovýchovný spolek *Sokol*, jehož následovaly zpěvácký spolek *Hlahola* a dále *Umělecká beseda*. Český živel se zcela prosadil i v oblasti operní tvorby (B. Smetana), poezie (V. Hálek), publicistiky (J. Neruda), malířství (J. Mánes, K. Purkyně, J. Čermák) i architektury (J. Hlávka).

V 60. letech 19. století byla česká politická reprezentace natolik etablována, že si mohla dovolit se zásadně diferencovat. Vedle **liberálně konzervativních staročeků** (F. Palacký, F. L. Rieger) dávali o sobě stále více vědět radikálně demokratičtí **mladočeši** (K. Sladkovský), k nimž se přiklonily i *Národní listy*, redigované J. Grégrem. Oba směry se ocitaly pod příliš silným tlakem, než aby se mohly definitivně rozejít, ale polemika mezi nimi často postrádala i jen náznak politické kultury. Přesto přispěla k určitému vytříbení stanovisek české politické reprezentace, jejichž vrchol tvořila Palackého brožura *Idea státu rakouského* (1865). Autor jasně formuloval názor, že perspektivní může být jen Rakousko federalizované, skládající se z autonomních celků, daných národnostním složením, historickými tradicemi a ekonomickou nutností. Bylo to poprvé, kdy český předák neprojevil obavy o budoucnost národa, nýbrž o osud státu, v němž je českému národu souzeno žít. Určitá předvídatost Palackého postoje se potvrdila v souvislosti s blížícím se rakousko-pruským konfliktem.

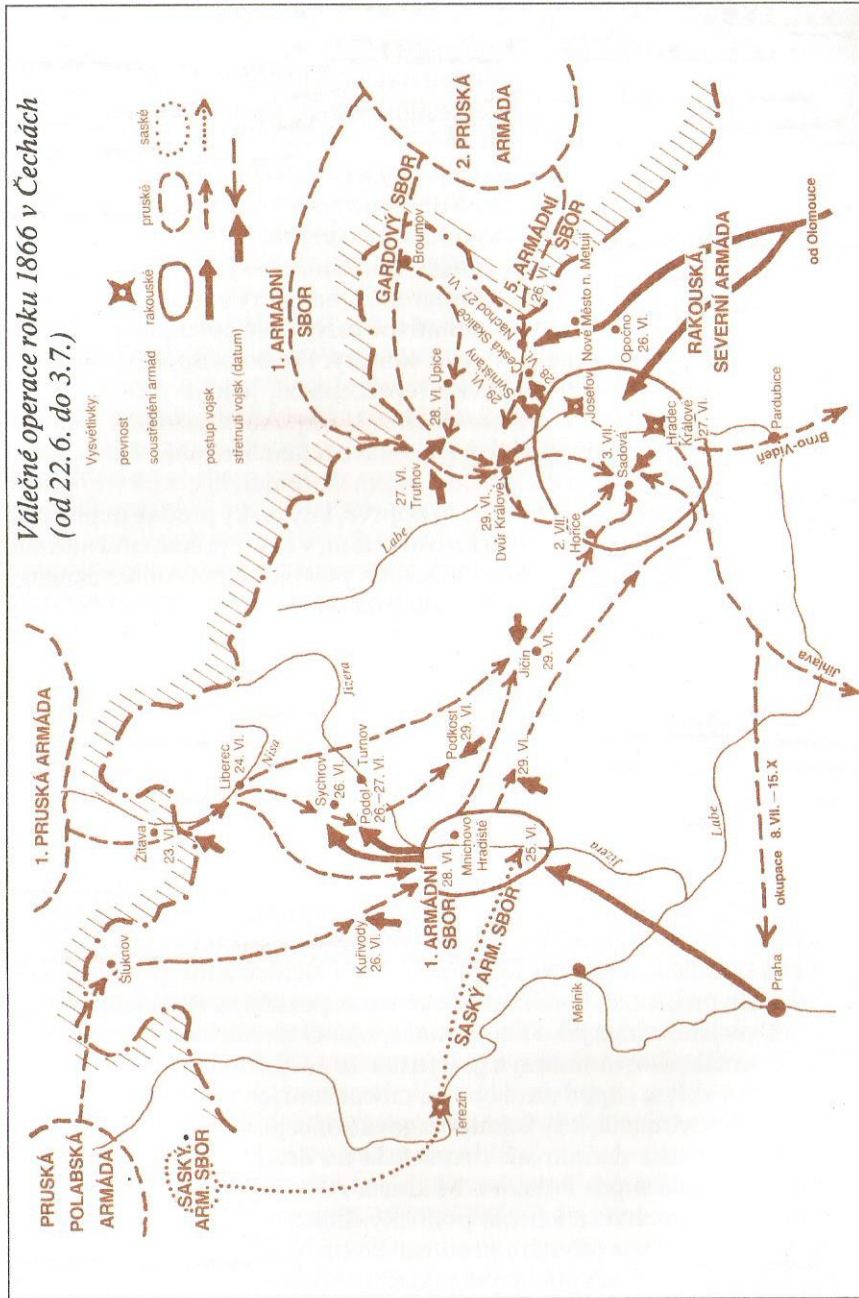
IV/4 *Vyvrcholení rakousko-pruského antagonismu*

Po nástupu O. Bismarcka do úřadu pruského ministerského předsedy roku 1862 se záhy ukázalo, že pruská politika směřuje k rozuzlení problému **německé jednoty**. Počátky soupeření habsburské a hohenzollernské dynastie o rozhodující vliv v Německu lze datovat už rokem 1740. Od poloviny 18. století zajišťovala Habsburkům formální převahu nejprve držba anachronického titulu římskoněmeckých císařů a po napoleonském intermezzu zase předsednictví v Německém spolku. Minimálně od roku 1848 sílily hlasy po sjednocení Německa bez Habsburků (**maloněmecká koncepce**) a roku 1863 se ukázalo, že ani zásadní reforma Německého spolku („*buntu*“) nemůže prodloužit jeho život. Ještě o rok později se Rakousko s Pruskem sešly v jeho rámci jako neupřímní spojenci ve válečném tažení proti Dánsku. Avšak **mírová smlouva gastýnská** ze 14. 8. 1865 již byla formulována tak, aby skryté napětí mezi oběma mocnostmi jen zvýšila. To bylo velmi nebezpečné ve chvíli, kdy Schmerlingova koncepce jednotného, vnitřně pevného Rakouska definitivně ztroskotala na dezintegračních postojích Čechů, Italů, haličských Poláků a Maďarů. Ale i jmenované neněmecké národnosti monarchie se vnitřně politicky diferencovaly díky rozdílným postojům k polskému povstání proti carské nadvládě roku 1863.

Bismarckově obratné politice se podařilo získat velice blahovolnou ne-

Válečné operace roku 1866 v Čechách
(od 22.6. do 3.7.)

utralitu Francie a Ruska, které měly řadu důvodů ponechat Rakousko bez jakékoliv podpory. Rovněž spojení většiny států Německého spolku se pro Rakousko ukázalo po vojenské stránce jako neúčinné. Již na samém počátku válečného tažení roku 1866 pruská vojska dosáhla na území Německého spolku řady rychlých úspěchů. Rakouské posádky v Holštýnsku vyklidily zemi bez boje. Drtivou porážku utrpěl ovšem na druhé straně i spojenec Pruska – král Viktor Emmanuel II., vládnoucí od roku 1860 sjednocené Itálii. Rakouská vojska, která zvítězila 24.6.1866 nad Itálií u **Custozy**, však citelně chyběla v Čechách, kde se rozhodovalo o osudu celé války. Dílčí boje v Pojizeří a v severovýchodních Čechách netrvaly ani týden a prokázaly jasnou převahu pruských zbraní. Dne 3.7.1866 utrpěla rakouská armáda rozhodující porážku v bitvě u **Hradce Králové (u Sadové)**. V červenci bylo uzavřeno (pod hrozbou postupu pruských armád na Vídeň) v **Mikulově příměří** a 23.8. v **Praze** konečný mír. Rakousko odstoupilo Itálii Benátsko a Prusku Holštýnsko a souhlasilo s rozpuštěním Německého spolku.

Obyvatelstvu českých zemí přinesla válka **řadu útrap**. Na bojištích roku 1866 krvácely nejvíc české pluky rakouské armády. Prusové, okupující větší část českých zemí, zde bezohledně rekvírovali a zavlekli mezi civilní obyvatelstvo ničivou epidemii cholery. Největší zklamání však české společnosti přinesla rakouská státní politika, která ponechala hlavní tíži odstranění válečných škod na obyvatelstvu samotném, ale ani nedokázala ocenit jeho svrchovaně loajální chování během války i během pruské okupace. Touto loajalitou neotřásla ani brožura „*Pláč Koruny české*“, vyjadřující stanovisko nepočtené protivídeňské opozice v Čechách a rozšiřovaná s vědomím pruské okupační správy. Naproti tomu Maďaři, kteří bojovali za Rakousko velice chabě a jejichž renegáti postavili dokonce legii, která se zúčastnila tažení po boku Prusů, měli být nanejvýš uspokojeni ve svých politických požadavcích. Nejtragičtější **výsledek války** roku 1866 však skrývala vzdálená budoucnost. Prusku se otevřela cesta ke sjednocení Německa a tomuto Německu cesta k 1. světové válce. Rakouské císařství ztratilo mocenský vliv v německých a italských záležitostech. Obrátilo tedy pozornost na Balkán, kde nalezlo roznětku světového konfliktu a tím i svoji zkázu.

hlava třetí

LÉTA 1867–1918

I. RAKOUSKO-UHERSKÉ VYROVNÁNÍ

I/1 Státoprávní uspořádání po roce 1866

V bezpočtu oslavných článků či básní, spojených s jakýmkoli jubileem vlády císaře Františka Josefa I., se můžeme vždy dočíst, že právě za panování tohoto císaře prožíval český národ svůj *zlatý věk*. To, co dříve diktovala možná servilita, se nám může zdát dnes dost oprávněné. Tehdy byly položeny základy našeho současného technického a hospodářského rozvoje; česká kultura, zvláště hudební a výtvarná, dosáhla prvních mezinárodních úspěchů, s potížemi, nicméně přece se v celém školství i ve vědě prosadila čeština jako plnoprávný jazyk. Řadový občan požíval takových práv jako nikdy předtím a – nutno říci – ani za posledních 50 let v našem století. Technický, hospodářský i kulturní rozmach, umožňující reálný vzestup české společnosti a její sociální a politickou diferenciaci, je faktem, o němž se nedá pochybovat, a habsburská říše mu také nekladla žádné závažné překážky. Takový vývoj nebyl ovšem ničím neobvyklým, procházely jím ve větší či menší míře všechny evropské společnosti. Za jeden z nejdůležitějších předpokladů můžeme považovat především dlouhé období míru na kontinentě (nepočítáme-li srážky a válečná tažení v koloniích) a trvajících **stabilitu mezinárodních vztahů**. Obdobná vnitřní stabilita celé monarchie byla na dlouhou dobu zjednána rakousko-uherským vyrovnáním.

Po porážce u Hradce Králové v létě 1866 bylo jasné, že dosavadní více-méně centralistické uspořádání státu, balancujícího navíc mezi absolutismem a konstitucionalismem, se už nedá udržet. Se svými požadavky na přestavbu říše se jako vždy nejdůrazněji přihlásili Maďaři. Po delších jednáních byly jejich požadavky přijaty. Říše se rozdělila na dvě části: v neuherských zemích (v *Předlitavsku*, čili *Cislajtánii*, jak se neoficiálně toto území nazývalo, protože část hranice procházela říčkou Litavou) zůstal zachován vliv rozhodující Vídně a německých vládnoucích vrstev, v Uhrách (*Zalitavsku*, *Translajtánii*) se do stejného postavení dostaly špičky maďarské společnosti. Obě části říše měla nadále spojovala osoba panovníka a společná ministerstva války, obrany, financí a zahraničních věcí. **Rakousko-uherské vyrovnání** lze považovat za pokračování určité centralistické

politiky jinými prostředky, v jiných podmínkách, se dvěma hlavními subjekty rozhodování místo jednoho – ne náhodou se o něm mluvilo jako o *zdvojeném centralismu*. Nešlo ovšem o absolutní centralismus – pravomoc zemských sněmů nebyla nikdy zcela anulována, o řadě důležitých otázek mohly rozhodovat dále samosprávné orgány.

I/2 Prosincová ústava roku 1867

Státoprávní přestavbu říše spojovali představitelé německé buržoazie, jejíž vliv neustále sílil, s důkladnou úpravou vnitřních poměrů. Zřetelně dávali najevo, že se již nehodlají spokojit s polovičatými demokratizačními opatřeními; žádali, aby byl jednou provždy potvrzen charakter monarchie jako **parlamentního státu**, v němž by platila základní občanská práva. Těmto snahám byl císař nucen vyjít vstříc a v roce 1867 svolal říšskou radu, která přijala rozsáhlý celek zákonů, jimž se podle doby vzniku nejdůležitějších z nich říká **prosincová ústava**. *Říšská rada*, dříve poradní orgán, se tedy stala skutečným představitelem zákonodárné moci, stala se parlamentem. Schvalovala zákony (její poslanci měli právo zákonodárné iniciativy), povolovala počet branců i daně a sledovala činnost ministrů, kteří jí byli odpovědní. Další zákony zaručovaly rovnost před zákonem, nedotknutelnost majetku, volnost pohybu a další občanská práva a svobody – shromažďování, slova, svědomí, vyznání, vědeckého bádání atd. Vedle toho byla vyhlášena nezávislost soudců a zřízen **říšský soud**, na nějž se měli občané obracet právě se stížnostmi na porušování občanských práv. Důležitým doplňkem těchto demokratických ustanovení byly svobodomyšlné školské zákony, jimiž se zaváděla **povinná osmiletá školní docházka** a rušil církevní dohled nad školami. Německá národnost byla sice zvýhodněna ustanoveními volebních pořádků (*volební geometrie*), její nadvláda však vyplývala z kulturní i hospodářské převahy a nebyla zákonně definována. Němčina také nebyla nikdy vyhlášena oficiálně státním jazykem, i když toto privilegium ve skutečnosti víceméně požívala.

Všechny prvky absolutistického systému odstraněny nebyly. Panovník zůstal „*posvátným, nedotknutelným a nikomu neodpovědným*“, v době, kdy nezasedala říšská rada, mohl vydávat prozatímní nařízení, a tak ji vlastně nahrazovat. Z titulu vrchního vojenského pána se odvozovala jeho pravomoc nad řízením armády a stejné postavení podržel i v oblasti zahraniční politiky. Připočteme-li k těmto právům ještě ohromnou formální i neformální autoritu, jíž se zejména v závěru své vlády těšil, jakož i snahu zůstat za všech okolností *prvním úředníkem státu*, který nepřestával považovat za instituci svěřenou mu vyšší mocí, uvědomíme si teprve, jak velká moc se v jeho rukou koncentrovala. Císař mnohokrát zaštitil nedemokratické postupy, ale jeho působení mělo vcelku integrující a zklidňující ráz.

Rozvoj demokracie byl především limitován tím, že do roku 1897 neplatilo **všeobecné** a do roku 1907 ani **rovné hlasovací právo**. Právo volit a být volen záviselo na výši majetku, respektive výši daní a sociálním postavení. Voliči (tedy muži, protože ženy byly z hlasování vždy vyloučeny) byli rozděleni do čtyř skupin — *kurii*. Nejvýhodnější (s ohledem na poměr mezi počtem voličů a volených zástupců) bylo postavení velkostatkářů, potom kurie obchodních a živnostenských komor, tedy podnikatelských organizací, a dále kurie měst a kurie venkovských obcí. V roce 1897 byla Badeniho volební reformou přidána další, všeobecná kurie, v níž mohli hlasovat úplně všichni — včetně těch, kteří už volili ve svých předchozích čtyřech kurii. Ve volbách do říšské rady 1907 byl kuriový systém zrušen, pro volby do zemských sněmů však platil nadále. Nerovnost v hlasovacím právu z pochopitelných důvodů kritizovali vždy představitelé drobného měšťanstva a sociálně méně vyspělých národů, kteří chtěli nedostatek hospodářské síly nahradit počtem. Nesmiřitelný boj jí vyhlásily především dělnické socialistické organizace, které volební reformy hlavně prosazovaly.

II. NOVÉ MYŠLENKOVÉ PROUDY A JEJICH NOSITELÉ

II/1 Liberalismus

Vyhradit rozhodování o věcech veřejného zájmu jen těm, kteří k tomu byli kvalifikováni svým solidním sociálním postavením a vzděláním, a proto se nedali snadno ovlivnit, a přiznat větší váhu hlasům těch, kteří pro stát znamenali svými daněmi významnější přínos, odpovídalo dokonale názorům bohatého a vzdělaného měšťanstva, shrnovaným pod pojmem **liberalismus**. Jak napovídá již název, odvozený od latinského slova *libertas*=*svoboda*, stavěl tento myšlenkový směr a světový názor především na představě, že každý člověk má být svobodný. Protože nezávislost politická je iluzorní bez nezávislosti ekonomické, nemá nikomu být upírána možnost si samostatně vydělávat, **podnikat**. Ve své činnosti se měl každý člověk řídit jen svým rozumem, vyhledávat vlastní prospěch, na nikoho nespolehat a nepodléhat žádné autoritě více, než bylo z hlediska zabezpečení vývoje celé společnosti nezbytné. **Funkce státu** se měla omezit jen na prosazování „*pravidel hry*“ a provozování nezbytných servisních služeb; často se o něm hovořilo jako o „*nočním hlídači*“. Liberalismus často pochyboval o náboženství, které se mu zdálo neslučitelné se svrchovaností lidského rozumu, a útočil na církve, jíž upíral právo na dohled nad kulturním a morálním stavem společnosti. Naopak byl nadšen vědou a technikou, v nichž spatřoval garanci neustálého pokroku.

Liberalismus se v Rakousku neprojevoval pochopitelně v krystalicky čisté podobě a jeho tábor nebyl jednotný. Působil především jako obecný

Sociální hnutí, karikatura Mikoláše Alše

myšlenkový proud, který neobyčejně výrazně ovlivnil rakouské **duchovní klima**. Jeho zásady vyznávalo mnoho intelektuálů a prakticky se podle nich chovali všichni podnikatelé. Odvolávala se na ně i celá řada politiků, nejvýznamnější z nich (například Ignác Plener) se stali architekty moderní podoby Rakouska po vyrovnání. **Německé měšťanstvo** si bylo jisto převahou své kultury a nezastupitelností své řeči; skutečnost, že jiné národy lpějí na své (objektivně méně vyspělé) kultuře, ho naplňovalo v lepším případě údivem, v horším rozhořčením. Jeho postoj k druhým národům se proto vyznačoval buď lhostejností (která ovšem skrývala vědomí automatické nadřazenosti) nebo snahou přibrzdit jejich rozvoj administrativními prostředky (což signalizovalo rostoucí obavy). Takové chování — samozřejmě spolu s celkovou ekonomickou a politickou slabostí — přispívalo k tomu, že buržoazie ostatních národů hledala své spojence především mimo měšťanský tábor, v šlechtě, církvi. Tato skutečnost německé a neněmecké liberály opětně odcizovala.

II/2 *Socialismus a marxismus*

Alternativní koncepci ke kapitalistickému vývoji se pokusil nabídnout **socialismus**. Jeho nejvlivnější proud, ztělesněný nejen v sociálně demokratických stranách a jejich volebních úspěších, ale také v silném vlivu na každodenní život značné části dělnictva, vycházel z myšlenek Karla Marxe a Bedřicha Engelse (*marxismus*). Marx a Engels vystupovali jako neúprosní materialisté a podobně jako tvůrci jiných myšlenkových systémů, navazujících na osvícenství, velebili vědu a pokrok. Uvědomovali si však rozpory, které tento pokrok přináší, i utrpení, které v podobě buď nezaměstnanosti nebo naopak rychlého pracovního opotřebení působí. Protože věřili, že vývoj má **zákonitý ráz**, snažili se odkrýt jeho mechanismus a nalézt cestu k lepšímu, spravedlivějšímu společenskému řádu budoucnosti. Byli přesvědčeni o tom, že způsob, jakým společnost vyrábí to, co potřebuje k svému životu, určuje i všechny další stránky její existence, zejména sociální uspořádání. K výrobě je zapotřebí především **výrobních prostředků** (továrny, pozemky, stroje). Vlastní je pouze malá skupina lidí, která pak může zaměstnávat druhou, větší část obyvatelstva. Ta musí, aby se vůbec uživila, nabízenou práci přijmout. Vztahy nadřazenosti a podřazenosti mezi těmito skupinami (*třídami*) se potom přenáší i do oblasti rozdělování a dalších sfér života společnosti, vedou k neustálému, více či méně otevřenému boji — **třídnímu boji**, který naplňuje celé dosud známé dějiny. Tento proces dostoupil svého vrcholu právě v období kapitalistické společnosti. **Dělnická třída**, ať jakkoli vykořisťovaná a utlačovaná, mohla svou ekonomickou závislost nahrazovat početností, organizovaností, koncentrovaností, homogenností. Stejně zájmy měly spojit všechny dělníky, všechny zaměstnance bez

ohledu na státní hranice a národnostní rozdíly. **Dělnická třída** měla provést revoluci, dobýt politickou moc, díky tomu **zrušit soukromé vlastnictví** výrobních prostředků. Ty by přešly do majetku celé **společnosti**, která by pak mohla rozhodovat o sobě jako celek. Tím by byly zajištěny předpoklady pro pozvolné odstraňování antagonismů mezi lidmi, pro harmonický rozvoj každého jednotlivce a nastal by blažený věk lidstva.

Marxismus je učení **mnohovrstevné**, v němž se kříží precizní vědecké analýzy, ideologické konstrukce i utopické vize znovuvybudovaného ráje. Snad právě proto se dalo různě upravovat, zjednodušovat, šířit a propagovat, snad právě proto tolik fascinovalo. Zdálo se, že dokáže vše vysvětlit bez zbytku, dávalo neotřesitelné jistoty a ještě kromě vysvětlení daného stavu poskytovalo i návod na jeho změnu. Dnes již není sporu o tom, že v mnoha směrech se klasici marxismu mýlili, například jejich odhad životnosti kapitalistického výrobního způsobu a možností tržní ekonomiky byl naprosto špatný. Celospolečenské vlastnictví všech zdrojů obživy podvazuje jakoukoli svobodu a dává rozhodování nikoli do rukou všech, ale jen byrokratické elitě. Společnost ovládaná socialismem se objektivně vrací ke společnosti předkapitalistické. Zastánci socialismu spatřovali příčinu sociální nepravdy v odcizení výrobců od výrobních prostředků (v průběhu 19. století skutečně drobných výrobců ubývalo). Avšak sám Marx si na sklonku života uvědomoval, že v automatizovaných průmyslových provozech převáží problém odcizení od živé práce.

Sociálně demokratické strany v Rakousku (jako ostatně na celém světě) marxismus přijaly. Po kratším váhání odmítly i pokusy o jeho nezastřenou **revizi**, podniknutou německým teoretikem Eduardem Bernsteinem, který Marxovy ideály považoval za neuskutečnitelné a o to více si cenil postupných existenčních zlepšení a jistoty, jakou každému individu u dáva mohutné hnutí. Ve skutečnosti ale tyto strany obsah Marxových myšlenek přispůsobovaly své politické, spíše reformní než revoluční praxi. V rakouské a později i osamostatněné české **sociální demokracii** se prosadila základní představa Viktora Adlera, hlavního reprezentanta rakouského socialismu, podle níž není úkolem sociální demokracie připravit revoluci, nýbrž jen podmínky pro ni. Strana měla zorganizovat, stmelit proletariát, vdechnout mu vědomí společných cílů a usilovat o zlepšení jeho životního standardu. S tím také souviselo formování samostatné proletářské kultury, která se měla postavit do opozice vůči kultuře buržoazní a zvítězit. Podobně měl socialismus získávat půdu i v jiných oblastech společenského života a buržoazii nakonec z rozhodujících pozic vytlačit. V takovém okamžiku by bylo dělnictvo také natolik vyspělé, že by s klidem mohlo převzít za celou společnost odpovědnost. Místo blízké a malebné revoluce s barikádami a nezměrným hrdinstvím se tak nabízela perspektiva **dlohodobého procesu**, který vyžadoval především vytrvalost a práci. Revoluce jako taková se ješ-

tě nevyučovala, její kontury se však rozplynuly, její uskutečnění odsunulo na neurčito a volný prostor zaplnila praktická **reformní politika**. Místo alternativy vývoje tak sociální demokracie připravovalo spíše jeho variantu. I když usilovala o samostatnost dělnictva v každém ohledu, pracovala ve skutečnosti na jeho integraci do celé společnosti.

II/3 *Politický katolicismus a konec „krásné epochy“*

Ačkoliv liberalismus a socialismus představovaly hlavní myšlenkové proudy 2. poloviny 19. století, neomezoval se duchovní život jen na ně. Svou důležitost neztrácel a ke konci století naopak spíše zvyšoval **katolicismus**, chápaný zde především nikoli jako náboženství, nýbrž jako světový názor. Katolictví zajisté upevňovalo společnost a stát, některé jeho směry, zejména v alpských zemích, se však dokázaly velice ostře postavit proti liberalismu, jemuž vytýkaly neschopnost vnímat sociální skutečnosti a reagovat na ně. Pokud tato kritika vycházela ještě z pozic starého pořádku a síly, které ji podporovaly, byly nečetné a spoléhaly především na své privilegované postavení a pozemkový majetek, šlo o kritiku leckdy přesnou, ale neúčinnou. Situace se změnila, když se o tuto ideologii začaly ve větším měřítku zajímat širší vrstvy, složené z malých živnostníků, úředníků či sedláků, které se cítily ohroženy kapitalismem i marxistickým socialismem a které hledaly jinou, třetí cestu, již nazvaly **křesťanským socialismem**. Jejich představy se rovněž obracely do minulosti, metody politického boje však byly neobyčejně současné, dravé a účinné. K mobilizaci mas použili křesťanští sociálové obraz nepřítele, na nějž přenesli znaky vyřídliškého kapitalisty i intrikánského socialisty a ještě je posílili rasově motivovaným odporem – jejich politickou zbraní se tak stal i **antisemitismus**. Politické katolictví se v českých zemích uplatnilo ve větším měřítku jen na Moravě, v Čechách, ač mu silné propagační prostředky nescházely, zůstávalo na okraji politického života. Na okamžik se zdálo, že se alespoň v 90. letech sblíží moderní katoličtí spisovatelé (*katolická moderna*) se svými obdobně laděnými druhy, ale tyto kontakty měly jen dočasný charakter.

Duchovní klima se na konci 19. století výrazně změnilo. Objevovaly se obavy z národnostních a sociálních konfliktů, představa, že rozvoj vědy a výroby vyřeší všechny problémy, se nenaplnovala a původní optimismus slábl. Místo něho se šířila nejistota, zostřovaná i posledními vědeckými objevy, zpochybnujícími dosavadní obraz světa a možnosti jeho poznání. Mezi prvními, kdo na tyto skutečnosti upozornil, byl vynikající fyzik Ernst Mach, žijící v Praze a přednášející na zdejší německé univerzitě. Nejpřesvědčivěji je shrnula Einsteinova **teorie relativity**, jejíž první verze pochází už z roku 1905. Dalším mužem, který podryl tradiční jednoznač-

né vidění světa, byl Sigmund Freud, vídeňský lékař, zakladatel **psychoanalýzy**. Podle jeho teorie, formulované při studiu hysterie a neuróz, je racionalita jen tenká skořápka, obalující nitro člověka, v němž zápolí nevědomé a podvědomé síly, skládající se z nejelementárnějších pudů a ovlivňované pradávnými zážitky. V části beletrie a publicistiky se vytvářela představa, že Vídeň a celé Rakousko je blažená, bezstarostná země Fajáků, kde život připomíná svou lehkostí operetu a plyne v rytmu valčíků. Ale nebylo tomu tak. V Rakousku žilo mnoho odpovědných lidí, kteří si uvědomovali závažnost situace a navrhovali řešení některých problémů. Šlo o řešení jak rozumná, tak utopická. Jen jeden projekt, jistě nejrozumnější i nejutopičtější, přežil do našich dnů. Je to **pacifismus**, jehož snad největší propagátorka, Bertha von Suttner, rodem Kinská, pocházela ze země, která mezi prvními pocítila tíži světové války.

II/4 *Tomáš Garrigue Masaryk*

Mezi významné myslitele, toužící po výrazných společenských opravách, patří bezesporu Tomáš Garrigue Masaryk, který také z novodobých představitelů českého národa nejspíše překročil hranice své doby a země. Přišel na nově se organizující pražskou českou univerzitu jako profesor sociologie a filozofie, neměl však ambice typického vědce a nešlo mu o filozofii jako o knižní učenost. Svou orientaci naznačil prvním, habilitačním spisem, který je věnován fenoménu sebevraždy. Na základě zkoumání tak extrémní situace chtěl pochopit podstatu lidského života i své doby, kterou charakterizuje právě skutečnost, že dobrovolnou smrt podstupuje stále více lidí. Pochopil, že krize, kterou společnost prochází, je způsobena **ztrátou smyslu života**, který dříve poskytovalo náboženství, nedostatkem vnitřní opravdovosti, autentičnosti. Slabiny podobného rázu jako povrchnost, neupřímnost zjišťoval i v českém národě a české politice a v řadě spisů (např. *Česká otázka, Naše nynější krize*) vyložil, jak by si představoval jejich odstranění. Domníval se, že celý politický a veřejný život se musí pronikavě změnit. Proti libivým frázím stavěl neustálou, **drobnou práci**, usilující o zvyšování vzdělanosti a celkové úrovně národa. Tento postup odpovídal podle něho nejlépe českým tradicím, vycházejícím z odkazu české reformace a zosobňujícím ideály humanity, i současně situaci národa, žijícího ve středu klidného, spořádaného Rakouska. Odmítal odvolávání se na starou slávu, v němž si tak libovali čeští žurnalisté i politici, zapomínající na řešení aktuálních problémů. Pro tato stanoviska se vžil název **realismus**. Masaryk je nezastával sám, na jejich formulaci se podíleli ještě Josef Kaizl a Karel Kramář, kteří jejich podstatu prosazovali i nezávisle na Masarykovi.

Masarykův program byl promyšlený a měl své opodstatnění; jeho pů-

vodce sám však v praktické politice příliš velké úspěchy neměl. Jeho vliv měl převážně morální a obecně kulturní ráz. Poprvé na sebe upozornil v roce 1886, kdy společně se svými druhy zpochybil pravost údajně starobylých českých literárních památek – *Rukopisů zelenohorského a královédvorského*. V bouřlivé polemice, kdy se proti nim postavila takřka celá česká společnost, která právě prožívala proces dotváření emancipovaného národního vědomí, však Masaryk a jeho přátelé neustoupili. Trvali na právu svobodné vědecké kritiky i na zásadě, že pro národ musí mít vyšší cenu pravda, byť jakkoli nepřijemná, než prospěch, plynoucí z vědomého klamu. Svou neohroženost Masaryk dokázal i v době **hilsneriády**, procesu s židovským mladíkem Leopoldem Hilsnerem, obžalovaným z vraždy křesťanské dívky, záměrně vydávané za vraždu rituální. Masaryk opět proti mínění většiny rozplamenované nacionalistickou českou žurnalistikou bránil právo obžalovaného na spravedlivý soud a bojoval proti tomu, aby byl tento tragický případ využíván k šíření antisemitských nálad. T. G. Masaryk patřil již před válkou k dominantním postavám české společnosti. Jeho přátelé, kteří mu v roce 1910 gratulovali k šedesátinám, ovšem ani nevěděli, jak se mylí, když se domnívali, že jeho dílo je v podstatě uzavřeno.

III.

ČESKÁ POLITIKA

III/1 *Od vyrovnání s Uhry k nezdařenému vyrovnání s Čechy*

Korektní chování pruských okupačních orgánů roku 1866 český národ oceňoval, to však nemohlo nic změnit na jeho zásadní **prorakouské orientaci**. Věřil, že věrnost, kterou trůnu opětně osvědčil, nezůstane bez odměny; císař pochopí a uzná naléhavost českých požadavků i prospěch, který by z větší decentralizace mohl vzejít pro celé mocnářství. Česká společnost však byla příliš slabá, než aby s ohledem na ni mohl František Josef nedbat přání německé a maďarské politické reprezentace. Roztrpčení z dualistické úpravy říše, která uznala historická práva uherského království, nikoli však Koruny české, vedlo představitele českého národa k řadě **protestních akcí**. Ještě v roce 1867 odcestovalo několik českých politiků (mimo jiné František Palacký, jeho zeť František Ladislav Rieger, pozdější hlavní vůdce české politiky, a jejich spolupracovník a pozdější radikální oponent Julius Grégr) do Moskvy, aby se tam demonstrativně zúčastnili národopisné výstavy a byli přijati dokonce samým carem. „*Poutí Čechů do Moskvy*“, jak je tato akce nazývána, nepřinesla žádný politický efekt, naopak jen zvýšila podezření z nekritického rusofilství, z něhož liberální a demokratická Evropa Čechy podezřívala (pokud je ovšem brala vůbec na vědomí), na druhé straně však představovala vlastně jeden

z prvních pokusů proniknout za hranice rakouského státu a uvědomit o své existenci světovou veřejnost. Stejný význam (i výsledek) měla rovněž Riegrova snaha informovat o vnitřních poměrech Rakouska-Uherska i důležitosti českého národa francouzského císaře Napoleona III.

Na své tradice a historická práva otevřeně upozornil český národ masovou účastí na demonstracích u příležitosti převezení českých korunovačnických klenotů z Vídně do Prahy (1867) či položení základního kamene ke stavbě *Národního divadla* (1868). Mnoho dalších, i desetitisícových manifestací, které se svým pojmenováním **tábory lidu** přímo hlásily k české husitské a revoluční minulosti a které se konaly na horách a místech dějinně spjatých s českou státností (Říp, Vítkov, Blaník) požadovaly uznání práv Koruny české. Jakkoli jejich konání usnadnila uvolněná atmosféra liberálního Rakouska, zračí se v nich především rostoucí sebevědomí českého národa, který právě zažíval první hospodářské úspěchy a který – s výjimkou Českých Budějovic – ovládl vlastně všechna nitrozemská města Čech. Váha českého odporu vůči současnému státnímu uspořádání byla umocněna tím, že do konfliktu s vládou německých liberálů se dostávali i představitelé dalších národů. Řízením státu byl pověřen nový kabinet hraběte K. S. Hohenwartha, který konzervativní ladění v bezprostředně politické oblasti vyvažoval větším důrazem na pochopení sociálních a hlavně národnostních problémů. Mezi vládou a představiteli českého měšťanstva i české šlechty byla navázána intenzivní jednání, která se těšila podpoře samotného panovníka. Císař si přál uklidnění českých zemí, protože nevyučoval nový konflikt s Pruskem, a již dříve vyhlásil, že se dá korunovat českým králem.

Jednání vyústila na podzim 1871 ve *fundamentálních člancích*, či *fundamentálkách*, které tvořily předpoklady pro budoucí **české vyrovnání**. České království (Morava postupovala samostatně a Slezsko se od celé akce distancovalo) nemělo být od Rakouska odděleno tak důkladně jako Uhry. Nehledě na záležitosti, spojující celou monarchii (armáda, měna, zahraniční politika), mělo podle ustanovení fundamentálních článků dobrovolně postoupit své kompetence i v některých dalších otázkách (daňová a celní politika, správa pošt a komunikací) společným orgánům všech rakouských zemí. Ve zbývajících oblastech státní správy však měl rozhodovat sám **zemský sněm**, jehož pravomoce se výrazně zvýšily, i **zemská vláda**, jejíž zřízení se předpokládalo. Zajištění národnostního smíru měl sloužit zvláštní zákon, dělící zemi na okresy podle národnosti, a vylučující tak přímé střety – zejména konflikty o to, jakým jazykem se mají vést úřední jednání. Nad obranou jazykových a národnostních práv měly bdít ještě zvláštní orgány, působící při zemském sněmu. Fundamentálky znamenaly uznání pokroků, jichž český národ dosáhl, a pro Němce v Čechách při tom nepředstavovaly újmu. Ti se však z valné části přesto cítili poškozeni a ohroženi českým nástupem a zahájili proti nim rozsáhlé pro-

testní akce, v nichž je důrazně podpořil Berlín. Ačkoli se fundamentálky nýtaly předchozích rakousko-uherských smluv, odmítli jakékoli změny dosavadního *statu quo* rovněž uherští politici. Naléhání tak silnému nedovedl císař čelit a nechal padnout Hohenwartha i jeho projekt.

Hodnocení významu fundamentálek je složité. Neúspěch pokusu o české vyrovnání znamenal pro českou společnost citelné zklamání a posílil v ní pocity, že rakouský stát o český národ nestojí a že je proto plně oprávněně mu splácet stejnou mincí. Pozdější političtí teoretici zdůrazňovali však spíše negativní stránky, které by z částečné restituce českého státu vyplynuly: uvolnily by se vztahy k Moravě, na správě království by získala — jak se již ukazovalo v průběhu vyjednávání — nepřiměřený podíl šlechta. Český národ by se však především vydal na cestu jakéhosi „*extenzivního*“ vývoje, své postavení by se snažil zajistit manévry vysoké politiky a příliš by se spoléhal na právní prostředky — takto spotřebovaná energie by mu potom scházela při vlastním hospodářském a kulturním růstu. Všeobecné rozčarování posílil i průběh voleb do zemského sněmu v roce 1872, v nichž se německá buržoazie pokoušela posílit své postavení skupováním velkostatků a tudíž i hlasů, které na ně byly vázány. Češi se snažili o totéž, ale na takový *chabrus* (hebrejský výraz, označující pochybné obchody) ještě nestačili. O konečném výsledku voleb, kterým se potom říkalo *chabrusové*, musely stejně rozhodnout další machinace.

III/2 Pasívní politika

Za takové situace se čeští politici v říjnu 1873 rozhodli, že po vzoru svých spojenců z řad české šlechty nebudou zastupitelské sbory (tedy zemský sněm a říšskou radu) obesílat. Tak vstoupili do dlouhé éry pasívní politiky. Rozhodnutí, na němž trvali zejména Palacký a Rieger, nebylo jen uraženou reakcí, vyplývalo z pravděpodobných (ale jak se nakonec ukázalo mylných) odhadů dalšího vývoje. Rieger byl přesvědčen, že v evropské rovnováze sil dojde k zásadním posunům, které vytvoří předpoklady pro nové řešení české otázky. Považoval za pošetilé, aby si národ zbytečně zadal a kvůli nepatrným výhodám se vzdal po staletí děděných práv. Díky autoritě, jíž se oba muži těšili, mohli své názory prosadit; o jejich správnosti však nebyli ostatní čeští politici přesvědčeni. Z mnoha stran se ozývaly hlasy, že politika, která se — nedoprovázena žádnými dalšími ráznými činy — zřídka účastí na tvorbě zákonů a možnosti kontrolovat výkonnou moc, je nejen neúčinná, ale i přímo pro národ škodlivá. Uvědomili si to nejdříve moravští poslanci, kteří roku 1874 vstoupili do moravského zemského sněmu a o rok později i do říšské rady. Podobný postup se připravoval i v Čechách.

„Národ český je ovšem hotov uznávati a šetřiti starých smluv státoprávních, poněvadž jsou jemu na prospěch; ale druhá strana nechce o nich ničeho věděti a nepovažuje se za vázánou jimi. A národ český nemá té moci, nemá té síly, aby ji k uznání starých smluv donutil . . . Státní právo bez patriční moci, která by mu dovedla zjednati platnosti, nestojí ani za fajfku tabáku, a my bychom mohli dlouho čekati, než bychom se s našimi protesty, adresami, memorandy, deklaracemi anebo tím nešťastným trpným odporem dodělali uznání našeho státního práva.“

(Eduard Grégr, *Otevřený list panu dru F. L. Riegrovi*, 1876)

Zbavení konfrontace s ostatními národy a politickými směry a ponechání sami sobě, nemuseli čeští politici tak lpět na ideálu jednomyslnosti a solidárního postupu. Diferenciace, která se připravovala již delší dobu a projevovala se odlišnými názory na některé problémy i osobními antipatiemi, nabyla v otázce účasti na práci zastupitelských sborů, zejména ovšem zemského sněmu, zásadního významu. Skupina politiků, stojící v opozici vůči již osvědčené gardě národních vůdců („*výtečníků*“) se rozhodla v roce 1874 vstoupit na zemský sněm a téhož roku, jen o několik měsíců později, se i organizačně osamostatnila. Oproti staré Národní straně (staročeské) tak vznikla nová Národní strana svobodomyšlná (mladočeská). Obě strany představovaly politickou reprezentaci českého měšťanstva a také jejich světonázorové zaměření bylo v podstatě shodné — tj. liberální, mladočeši byli jen radikálnější, demokratičtější. Jestliže se k staročechům hlásila především honorace českých měst, soustředovali mladočeši spíše ty, jejichž čas měl teprve přijít — začínající podnikatele, bohaté a bohatnoucí sedláky z Mladoboleslavska a Podřipska, demokraticky, často antiklerikálně smýšlející inteligenci. Oproti staročechům, jejichž vliv vycházel z osobní autority předních reprezentantů a kteří spíše než stranu připomínali klub vynikajících individualit, si mladočeši vytvořili již fungující územní organizaci s poměrně pevnou strukturou. Již od samých počátků vědomě chtěli vytvářet a formovat veřejné mínění. Kromě účasti na zemském sněmu proto hned od počátku požadovali prohloubení občanských práv, všeobecné hlasovací právo a rozvoj vzdělanosti, kterou často ztotožňovali s protináboženskou agitací. V tomto směru mohli také využít své nejsilnější zbraně, jakou po celou 2. polovinu 19. století představovaly nejvlivnější české noviny — *Národní listy*, které založil jeden z předních mladočechů Julius Grégr a v jejichž redakci se scházeli nejlepší spisovatelé té doby, například Jan Neruda a Jakub Arbes.

Mezi oběma stranami — ačkoli si byly tak blízké, či vlastně právě proto — vypukl nesmířitelný boj, který se přenesl do všech oblastí veřejného i soukromého života. Jakákoli rozdílnost v názorech se přenesla na tento protiklad:

„kdekoli se občané pohádají mezi sebou o zájmy čistě místní neb osobní — třeba o stříkačku nebo purkmistrovství — ihned věc bere na sebe ráz víceméně politický . . . a hned jsou z nich staročeši neb mladočeši“.

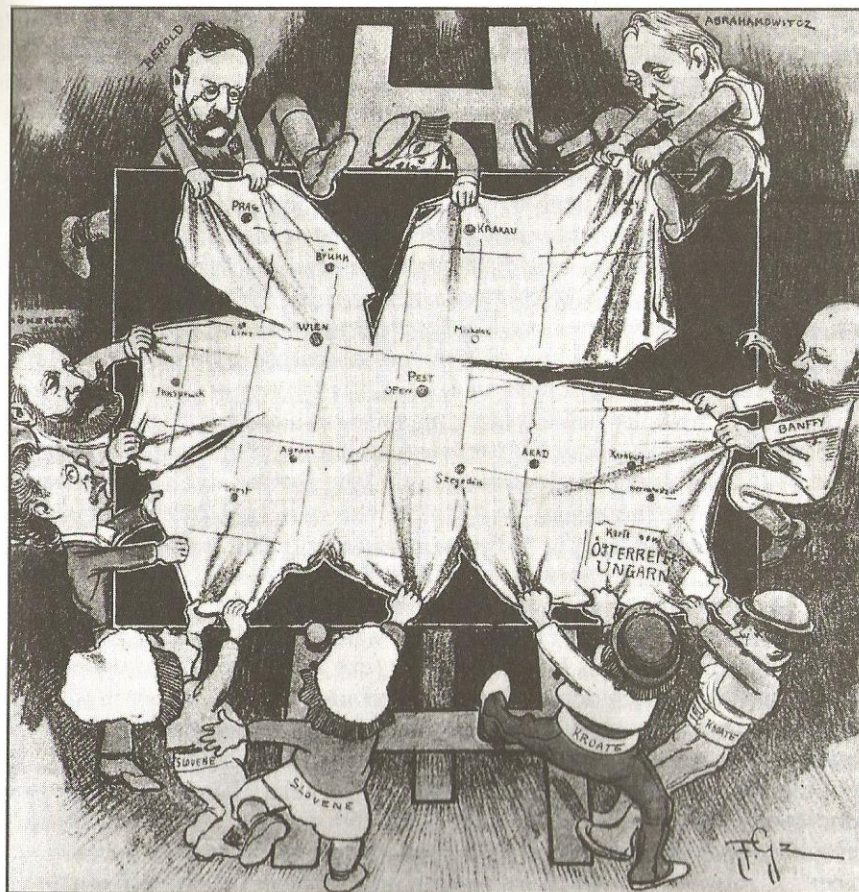
(František Ladislav Rieger okresnímu starostovi v Semilech, 1876)

Za mladočechy stála v té době ještě menšina české veřejnosti, v té nejzávažnější otázce, totiž v otázce obeslání sněmu se jim však dostávalo stále větší podpory, a to i mezi stoupenci staročeské strany. Pro vstup se vyslovoval především Riegrův staročeský rival, energický novinář Jan Stanislav Skrejšovský, zpočátku jeden z hlavních propagátorů pasivity, a trpný odpor hájil nakonec vlastně jen sám Rieger, přesvědčen, že v tak závažné otázce je třeba osvědčit vytrvalost. Drtivá většina si však spíše uvědomovala, o kolik výhod národ každým dnem, promarněným v nečinné opozici, přichází a už nechtěla čekat. Roku 1878 vstoupili poslanci obou českých stran na půdu zemského sněmu a o rok později i do říšské rady. Doba vzdoru a čekání skončila. Nastala doba **politiky aktivní**, „politiky trhařské“.

III/3 Aktivní politika

Perspektiva nových úkolů zapůsobila na obě strany, které zanechaly na čas různic a uzavřely **dohodu**. Rieger se pokoušel najít ještě další spojení. Velmi nadějně vypadala zprvu jednání s některými německými liberály, kteří našli pochopení pro české národní požadavky. Nejvlivnější frakce liberální strany se však postavila proti Čechům, kteří se naopak, po zklamání na levici, sblížili s polskými statkáři a rakouskými klerikálními poslanci na pravici. Tím vzniklo seskupení, zvané **železný kruh pravice**, které v parlamentu podporovalo novou konzervativní vládu Eduarda hraběte Taaffa. Při zahájení parlamentních jednání přednesli čeští poslanci **státoprávní ohrazení**, memorandum, v němž prohlásili, že účast na jednání říšské rady nemá znamenat popření jejich státoprávních ideálů. O své místo v Rakousku chtěli bojovat dál, ale jinými prostředky. To jim ostatně již delší dobu vzkazoval hrabě Taaffe, nejúspěšnější rakouský politik 2. poloviny 19. století a tvůrce svérázného, nicméně fungujícího vládního systému.

Taaffe ze zásady odmítal velké koncepce vývoje společnosti, improvizoval, postupoval „případ od případu“, dělal kompromisy a závažná rozhodnutí odkládal v naději, že původní rozpory pozbudou časem na své nesmiřitelnosti. Nevázal se předem na žádnou stranu, uspokojit chtěl všechny a jedinou nepochybnou autoritou pro něj zůstával jen císařský majestát. O jeho zásadním konzervativním postoji není možno pochybo-

„Nezvedení chlapci trhají školní mapu habsburské monarchie“
(karikatura na odstředivé snahy národů monarchie)

vat, domníval-li se však, že daný pořádek zajistí nejlépe reformami, neváhal jich použít. Jestliže čeští politici chtěli od vlády nějaké ústupky, museli za ně poskytovat své hlasy a souhlasit s vládními propozicemi i v těch otázkách, kde oni sami a hlavně jejich voliči zastávali mínění opačná (například školská novela, umožňující zkrácení školní docházky apod.). Taaffe české politiky výhodami příliš nezahrnoval, dobře věděl, že ho neopustí. Kdyby tak učinili, dostali by se k moci opět němečtí liberálové. Přesto jim vláda vyšla vstříc některými opatřeními, z nichž nejvýznamnější bylo **rozdělení pražské univerzity (1882)** na německou a českou a **Stremayrova jazyková nařízení (1880)**, podle něhož měly správní úřady a soudy v Čechách a na Moravě odpovídat na všechna německá podání německy a na česká česky. Takzvaná vnitřní řeč, tj. korespondence mezi úřady a uvnitř nich, měla zůstat německá.

Nebyly to ústupky velké a zásadní, spíše opravdu jen „drobečky“, jak se posměšně později říkalo. V tom ale také jádro aktivní politiky nespočívalo. Aktivní politika především pozměnila vzájemný vztah národa a státu – již bylo možné udělat ve státní službě kariéru a nevyčlenit se tím z české společnosti. Lidé, kteří této možnosti využili, pak opět výrazně obohatili sociální strukturu národa. Pozměnilo se i pojetí politické práce a nároky, kladené na poslance. V době pasivity stačila mravní bezúhonnost, neohrožené smýšlení, schopnost agitovat. Pro řešení závažných problémů technických a hospodářských (cla, kanalizace, stavba železnic, atd.) v parlamentních debatách se však vyžadovala již velká vyspělost odborná. Tyto změny měly pro život národa velký význam, veřejnost si je ovšem příliš neuvědomovala. Měřena fundamentálkami se zdála česká politika ubohá. Cítil to i Rieger, stojící v jejím čele, hlavně si to však uvědomovali jeho protivníci z mladočeského tábora. Jeho opravdu nešťastný výrok: „*když se nám nepodařilo vymoci svá práva jedním velkým rázem . . . musíme je nyní sbírat po drobtech, a kdybychom ty drobty měli sbírat pod stolem*“ byl mladočechy využit k rozhodné kampani proti staročechům. Oslabení staročeši se pokusili o poslední velkou akci a na výzvu hraběte Taaffa zahájili v lednu 1890 jednání o **národnostním smíru** s německými liberály. Obě strany si od úspěchu slibovaly, že se opět posílí jejich postavení, otřesené politickými protivníky. Nesporně by si to v případě úspěchu zasloužily – případná dohoda obou národů mohla patřit k nejvýznamnějším událostem našich i německých novodobých dějin.

Podstata **punktací**, jak byly česko-německé porady nazvány, byla úprava veřejné správy v Čechách (revize obvodů okresních a krajských soudů, obchodních a živnostenských komor, rozdělení zemědělské a školní rady) podle národnostních kritérií. Tak se vytvářely předpoklady k rozdělení země na dvě území – české a německé, přičemž Němci mohli v českých oblastech požívat větších práv než Češi v jejich. Reakce Němců

byla jednoznačná – slavili punktace jako velké vítězství (tím se ovšem také liberálové bránili kritice ze strany německých ultranacionalistů), česká veřejnost je však pod vlivem mladočechů zcela zamítla. Rieger sice tvrdil, že „*to, co bylo ujednáno, není národu našemu na škodu, a že jsme v důležitých věcech získali*“, ale nepřesvědčil ani své stoupence, kteří se houfně přidávali ke kritice punktátorů. Staročeská strana se fakticky rozpadla, malý zbytek, věrný Riegrovi, nemohl zastavit ohromný nástup mladočechů, který se projevil v jejich skvělém volebním vítězství v březnu 1891. Staročeši svou činnost nezastavili, jejich role hlavní politické síly však jednoznačně skončila. Tím se fakticky naplnil i osud Františka Ladislava Riegra, po více než 40 let zosobňujícího sílu i slabiny, naděje i zklamání české politiky. Nedočkal se díky ani střízlivého hodnocení – uznání mu národ projevil až ohromující účastí na pohřbu v roce 1903, pohřbu, jímž, jak napsala Eliška Krásnohorská, skončilo 19. století.

Mladočeši si svým vítězstvím vybojovali nejen naprostou převahu v českém politickém životě, ale také zodpovědnost za zastupování české společnosti na zemském i celorakouském fóru. S tímto úkolem a voličskou základnou, která k nim přešla od staročechů, se brzo dopracovali poznání, že rázná politika, jejíž nezbytnosti se dříve tak zastávali, nepomáhá tam, kde „*máme co činiti s faktory politickými, kteří jsou mocnější než my*.“ Radikálové, podporovaní žurnalistikou (zejm. *Národními listy*) bouřili na voličských schůzích a tropili výtržnosti v parlamentu, k vážným jednáním však nastupovali střízliví, odborně zdatní politici typu Josefa Kaizla a Karla Kramáře, jejichž programem bylo „*sbrání a množení ztracené váhy politické, nabývání větších i drobnějších výhod, nenáhlé tužení sil a vše v rámci ústavy*.“

III/4 Sociální demokracie

Ze svého suverénního postavení se však mladočeši nemohli těšit dlouho. Brzo se objevila konkurence. Největším nebezpečím hrozila **sociální demokracie**. Počátky dělnických organizací sahají až do poloviny 60. let, kdy začaly vznikat **odborové spolky** (zejména slévačů a knihtiskařů). Ohromný rozmach zažilo dělnické hnutí na konci 60. let. Z návozu a za podpory mladého právníka Františka Ladislava Chleboráda se začaly organizovat **svépomocné spotřební a výrobní spolky**, které se vlastně nijak nelišily od stejných družstevních podniků českého měšťanstva a které v krátké době soustředily neobyčejně velké množství členů i ohromný kapitál. Největší z nich – pražský *Oul* – měl 3000 členů a disponoval kapitálem 60 000 zlatých. V roce 1871 bylo takových spolků, byť menších, v Čechách 279 a na Moravě 46. I když tyto spolky nepřežily v důsledku špatného hospodaření za krize v roce 1873, znamenalo toto první maso-

Odborové časopisy počátkem 20. století (znázorněno široké spektrum těchto časopisů vycházejících v českém jazyce)

vé, byť ještě ne úplně samostatné, vystoupení českého dělnictva mnoho pro jeho uvědomění. Pro své cíle se potom snažili získat dělnictvo mladěčeši, jejich snaha se však setkala jen s omezeným úspěchem. O to větší pozornost nacházely socialistické vlivy ze zahraničí, mezi nimiž postupně převládal ohlas marxistických myšlenek. Tento vývoj byl ještě podpořen krutým potlačením svárovské stávky roku 1870 a ohlasem pařížské Komuny roku 1871.

Panovalo přesvědčení, že pro současnou organizaci proletariátu i ke splnění jeho historických úkolů je nezbytné založit vlastní **dělnickou stranu**. (Dělnické strany v Evropě se většinou nazývaly sociálně demokratické, prvním slovem vyjadřovaly svůj cíl, druhým své závazky v oblasti obecně demokratických práv.) V Rakousku taková strana vznikla v roce 1874 na sjezdu dělnických zástupců v Neudorfu. Po jejím faktickém rozpadu, způsobeném ostrou perzekucí i konflikty ve vlastních řadách, totiž rozdělením na radikály, kteří snili o blízké revoluci a za své ideály chtěli bojovat i teroristickými akcemi, a na umírněné, zdůrazňující legalitu postupu a orientaci na bezprostřední hospodářské problémy, se strana obnovila na přelomu let 1888 a 1889 v Hainfeldu. Zrušení kapitalistického výrobního způsobu a nastolení nových, **socialistických vztahů** mezi lidmi považovali sociální demokraté za svůj zásadní a konečný cíl, nepředpokládali však, že by ho mohli dosáhnout ihned, a postupně jeho splnění přesouvali do stále vzdálenější budoucnosti. Kromě dílčích požadavků z oblasti dělnického zákonodárství (např. zákaz dětské práce, omezení práce žen atd.) si sociální demokracie stanovila dva hlavní bezprostřední úkoly: **osmihodinovou pracovní dobu a všeobecné hlasovací právo**. Druhý požadavek byl splněn po velkých bojích v letech 1897 a 1907, osmihodinová pracovní doba přes drobná zlepšení za Rakouska nikdy uzákoněna nabyla. Vliv sociální demokracie se šířil skutečně lavinovitě. I když neztrácela svůj dělnický charakter, stávala se přitažlivou i pro některé kategorie úředníků, učitele a některé intelektuály. Její význam posilovaly odborové organizace, družstevní a tělovýchovné, vzdělávací a ochotnické divadelní spolky a rozvětvená žurnalistika.

V rakouském dělnickém hnutí hrály vždy velkou roli průmyslově vyvinuté české země. Již mezi 74 účastníky neudorfelského sjezdu bylo deset Čechů v čele s Josefem Boleslavem Peckou. Peckovy *Dělnické listy* byly považovány za ústřední list strany společně s vídeňskou *Gleichheit*. V roce 1877 bylo vedení strany dokonce přeloženo z Vídně do Liberce. V dohodě s představiteli celorakouské strany založili vůdci českého proletariátu (vedle Pecky ještě zejména Ladislav Zápotocký a Norbert Zoula) vlastní **Československou stranu sociálně demokratickou dělnickou**. Stalo se tak na tajném sjezdu v břevnovském hostinci U kaštanu roku 1878. Krátce nato byla i tato strana fakticky rozbita a rozložena. Ožila opět na

konci 80. let. Masový nástup české sociální demokracie do politického života se jako takřka v celé Evropě dá datovat **1. májem 1890**. Jen v Praze pochodovalo ulicemi města na 30 000 dělníků. I česká sociálně demokratická strana si vynutila uznání a v předválečném období se stala již nepominutelnou součástí české politické scény. Kromě vysokého počtu voličů, které dokázala zmobilizovat – už v prvních volbách podle všeobecného hlasovacího práva (i když ne rovného) získala téměř třetinu všech hlasů – vynikala i organizační vyspělostí a cílevědomostí postupu. Svým chováním na říšské radě prokazovala, že jí na parlamentním systému vlády záleží, zrovna tak jako na zachování Rakousko-Uherska, ovšem v mnohem demokratičtější podobě. Byla přesvědčena, že ohromný hospodářský prostor, jaký habsburská monarchie představovala, bude dobrou základnou pro budoucí spravedlivý stát.

„... proletariát sám, pouhou svou hmotnou přesilou nemůže uskutečnit lepší řády společenské. Neboť to by bylo vítězství násilí a to neslo by jako každé násilí v sobě jen símě zla, rozkladu a dalšího boje. K onomu vítězství, jež mu propůjčí jeho moc, nezbytně musí se družiti ono morální vítězství, které teprve této moci může dodatí sankce, vítězství dobyté silou idee. Teprve odzbrojí-li námitky a argumenty, proti němu stavěné, mocí své přesvědčivosti a nezvratností své logiky, teprve pak bude triumf socialismu dokonale. Což znamená jinak: až bude mít na své straně nejen všechny proletariát, ale i nejsilnější duchy své doby. Jaká by to byla lepší společnost a jaké by mohla mít pevné základy, když by proti jejím řádům protestovali ti, kteří reprezentují vědu, myšlení a kulturu.“

(František Václav Krejčí, *Socialism a česká inteligence*, Akademie 10, 1906, s.33)

III/5 Další politické strany

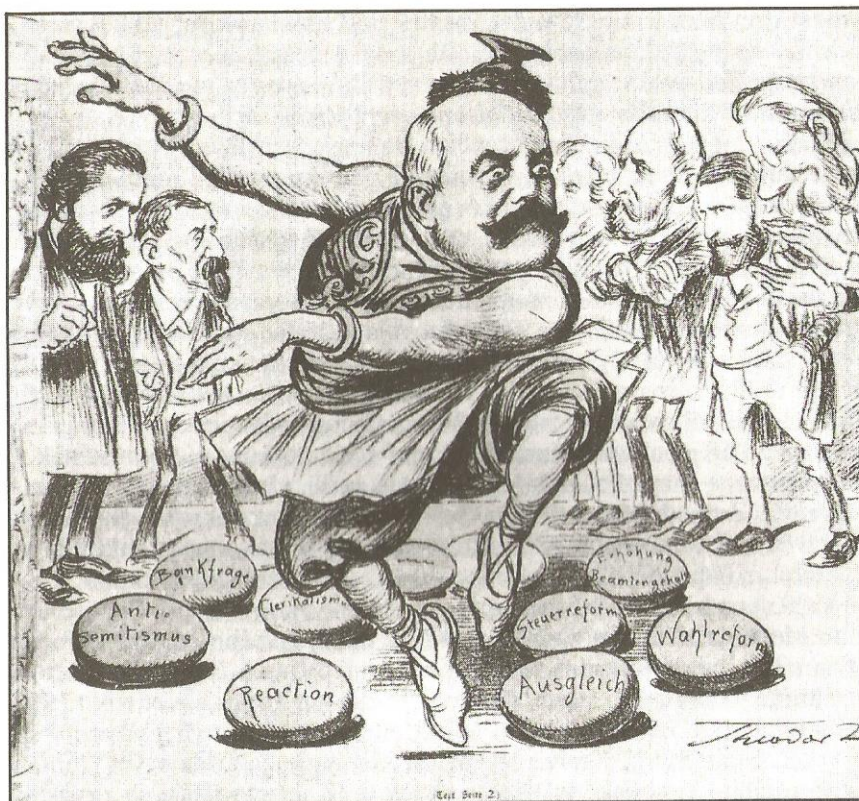
Politika byla dlouho záležitostí poměrně úzké vrstvy majetných a vzdělaných lidí. Ostatní o ni nejevili příliš velký zájem (pokud ovšem nešlo o něco tak mimořádného jako táborové hnutí) a hlavně na ni neměli pod tíhou existenčních starostí ani čas. Růst společenské komunikace, vzdělanosti a postupné rozšiřování volebního práva (předepsanou daňovou hranici snížil roku 1882 výrazně už E. Taaffe) dávalo stále většímu množství obyvatelstva možnost zapojit se do politického boje a pokusit se ovlivňovat veřejné dění ke svému prospěchu. Tyto podle svého sociálního zařazení maloburžoazní vrstvy spatřovaly svého přirozeného zástupce nejprve v mladočechách, později se s nimi však spíše rozcházely, zdůrazňující vla-

stní zájmy, ohrožované z jedné strany postupem tovární velkovýroby, z druhé strany tlakem socialistů. Zde také můžeme hledat předpokady vzniku dalších politických stran, které vyplnily prostor mezi mladočechy jako stranou českého měšťanstva a sociální demokracií.

Podnět k další politické diferenciaci dali nejprve **studenti**. Na rozdíl od mladočechů a jejich střízlivé, vypočítavé politiky smýšleli mnohem radikálněji, pokrokověji (odtud také název *pokrokové hnutí, pokrokaři*), otvírali se podnětům evropského myšlení včetně socialismu, zároveň však zastávali velmi nacionalisticky vyhrčená stanoviska. Část pokrokařů navázala kontakty s dělnickou mládeží kolem časopisu *Omladina*. Nově vzniklá skupina se ještě více radikalizovala, ostře se stavěla proti rakouskému státu a své útoky nezastavila ani před císařským majestátem. To už ovšem úřady tolerovat nemohly. V lednu 1894 bylo v **procesu s Omladinou** (kterou policie považovala mylně za tajnou spikleneckou organizaci) odsouzeno 68 jejích stoupenců do vězení. Celé pokrokové hnutí se nakonec přirozeně rozpadlo, ti, kdo je aktivně zažili, však předávali jeho impulsy dál. Z pozdějších politiků, kteří prošli kvasem pokrokového hnutí, možno jmenovat alespoň Aloise Rašína, který se nakonec přimkl k mladočechům, či pozdějšího sociálního demokrata Františka Soukupa.

V 90. letech se začalo formovat i samostatné agrární hnutí. Podle hlavního ideologa tohoto politického směru, padařovského rolníka Alfonse Šťastného, byla dosavadní česká politika určována z Prahy, bez zřetele k zájmům jednotlivých stavů. **Agrární strana**, v níž se nakonec roku 1903 sešly všechny dosavadní směry, se vědomě snažila oslovit veškeré venkovské obyvatelstvo. Kromě stavovské ideologie nabízela svým členům i řadu výhod praktického rázu – hustou síť hospodářských družstev a dalších zájmových spolků. Díky tomu byl její postup, již před válkou do značné míry ovlivňovaný vynikajícím politickým taktikem Antonínem Švehlou, tak úspěšný. V katolickém politickém hnutí si získala nejsilnější postavení **Křesťansko-sociální strana**, která navazovala na činnost dřívějších spolků katolických tovaryšů a podobných organizací. Ve své činnosti se inspirovala zejména ideály encykliky papeže Lva XIII. *Rerum novarum* (1891), která měla dát křesťanskou alternativu materialistickému socialistickému hnutí. Strana působila především na Moravě, kde se v jejím vedení objevoval kněz Jan Šrámek.

V moderních dějinách českého národa a Čech vůbec hrál mimořádnou úlohu rok **1897**. Ve volbách, z nichž už díky úsilí sociální demokracie nebyla žádná skupina obyvatelstva vyloučena, získali mladočeši tak silné postavení, že se je ministerský předseda Kazimír Badeni snažil získat pro svou vládní koalici. Aby si je naklonil, vydal **Badenihovo jazykové nařízení**, podle nichž mělo být o každém spise jednáno uvnitř úřadů i mezi nimi v tom jazyce, v jakém znělo podání. Českým úředníkům by takový postup

„Badeniho tanec mezi vejci“
(karikatura znázorňující potíže některých vlád habsburské monarchie)

vyhovoval, německým, kteří znali češtinu jen výjimečně, neobyčejně zkomplikoval (ne-li přímo znemožnil) jejich další setrvávání v úřadě. Proti těmto nařízením i proti polskému aristokratu byla proto rozpoutána vášnivá kampaň, která našla podporu i v Německu. Na konci roku Badeni padl a vzápětí (29. 11. – 2. 12.) se vzedmula vlna českých demonstrací, zvláště silná v Praze, spojená s vytloukáním německých a židovských obchodů. V této zjitřené atmosféře se stoupcům nacionální orientace mezi českým dělnictvem podařilo založit vlastní stranu – stranu **národně sociální**. Její stoupenci, vedení bývalým redaktorem *Národních listů* Václavem Klofáčem, se snažili přeměnit mezinárodní socialismus v duchu národních specifik, a často se proto střetávali se sociální demokracií. V duchu roku 1897, v duchu „prosince“, protestovali mladí národní socialisté proti militarismu a rakouskému státu vůbec. I když valná většina společnosti je nenásledovala, zůstala v mysli mnoha lidí vzpomínka na chladné listopadové a prosincové dny, kdy měli pocit, že je nic nezastaví.

IV. CESTA K TRŽNÍMU HOSPODÁŘSTVÍ

IV/1 Průmyslové revoluce a její důsledky

„Nás také průmysl do svého kouzelného kruhu zachvacuje a žádný smrtelník nás před ním nezachrání. Zastavte, prosím, Labe, Dunaj v toku, můžete-li...“

(František Cyril Kampelík, *Průmyslné návrhy*, 1853)

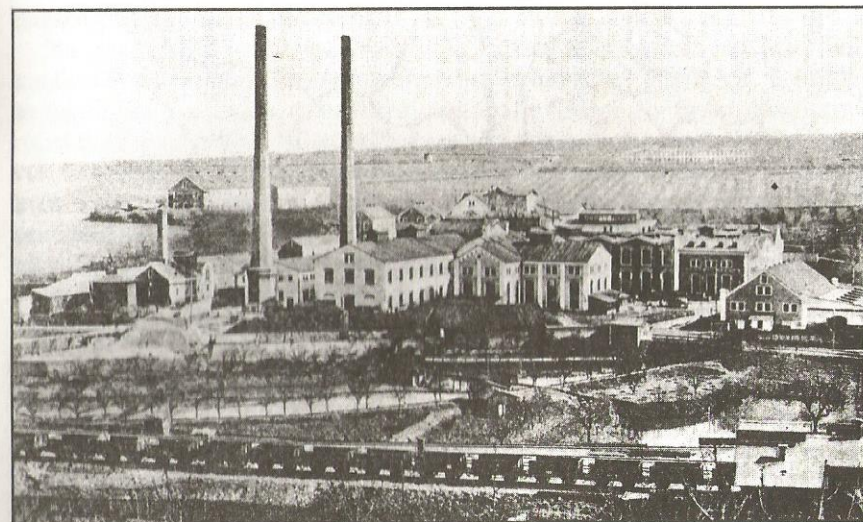
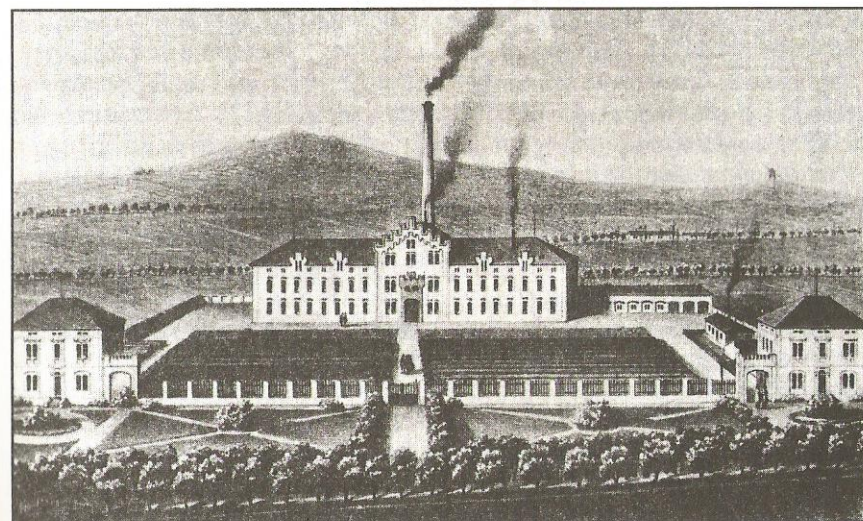
České země, žijící dosud spíše na periferii moderní industriální civilizace, se ve 2. polovině 19. století staly její významnou součástí. Měly pro to dost slušné předpoklady. K těm nejdůležitějším patřila vysoká hustota obyvatelstva i fungující síť komunikací, která se potom sice dále přetvářela a doplňovala (železničními tratěmi), ale kterou nebylo třeba vytvářet od počátku. Relativní uzavřenost území i hospodářská rozdílnost jednotlivých teritorií (úrodné středozemí, neúrodné, ale průmyslově vyspělé pohraničí) podporovaly dále vytváření vnitřního trhu. Pro rozvoj průmyslu bylo příznivé i značné **nerostné bohatství**. Nacházela se zde zejména bohatá ložiska černého uhlí, hlavního energetického zdroje, jehož spalováním se vytvářela pára, pohánějící v té době nejdokonalejší typ strojů. Oproti dřívějším zařízením, využívajícím sílu vody, větru, zvířat či člověka, byl **parní stroj** nesrovnatelně výkonnější a mnohem méně závislý na prostředí. Masivní nasazení těchto strojů tak neobyčejně urychlilo a přetvořilo celou výrobu, v podobě železnic zkrátilo vzdálenosti a propojilo dosud spíše lokální trhy; proto bývá považováno za nejmarkantnější projev, symbol všech změn, které přímo či nepřímo ovlivnily celý život lidské společnosti a které souhrnně nazýváme **průmyslovou revolucí**.

Tento vývoj k moderní společnosti masové výroby i spotřeby nebyl způsoben a ovlivněn jen faktory technického a ryze hospodářského rázu; vyžadoval rovněž, aby byla respektována osobní **svoboda jednotlivce**, který se mohl spolehnout na platnost základních občanských práv, na volnost pohybu, volný přístup k informacím, nedotknutelnost majetku, a který si sám hledal a vytvářel příležitosti ke svému uplatnění. I ten nejchudší mohl teoreticky svobodně nakládat s tím, co měl k dispozici, tj. se svou **pracovní silou**, dát se najmout jen tam, kde by dostal nejlépe zapláceno. Ovšem podmínky pracovní smlouvy, které měly zůstat na dohodě obou zúčastněných stran, si jednoznačně určoval silnější partner – zaměstnavatel. Jestliže se tedy část společnosti osvobodila, druhá část, ač také svobodná, jen vystřídala právní závislost na feudálním pánovi (již beztak omezenou) za **závislost ekonomickou** na zaměstnavateli. Jestliže vrchnosti si často bývaly vědomy odpovědnosti za lidi jim svěřené a svá práva vůči nim doplňovaly i povinnostmi, vztah „má dáti – dal“ a proklamovaná svoboda zdůvodňovaly nezájem většiny továrníků na osudu jejich dělníků. Společnosti, která se řídí zákonem poptávky a nabídky, hodnotí podle zisku a výkonu, v níž se uplatňuje specializace i dělba práce a kterou žene vpřed konkurence však patřila budoucnost.

IV/2 Podnikání a česká společnost

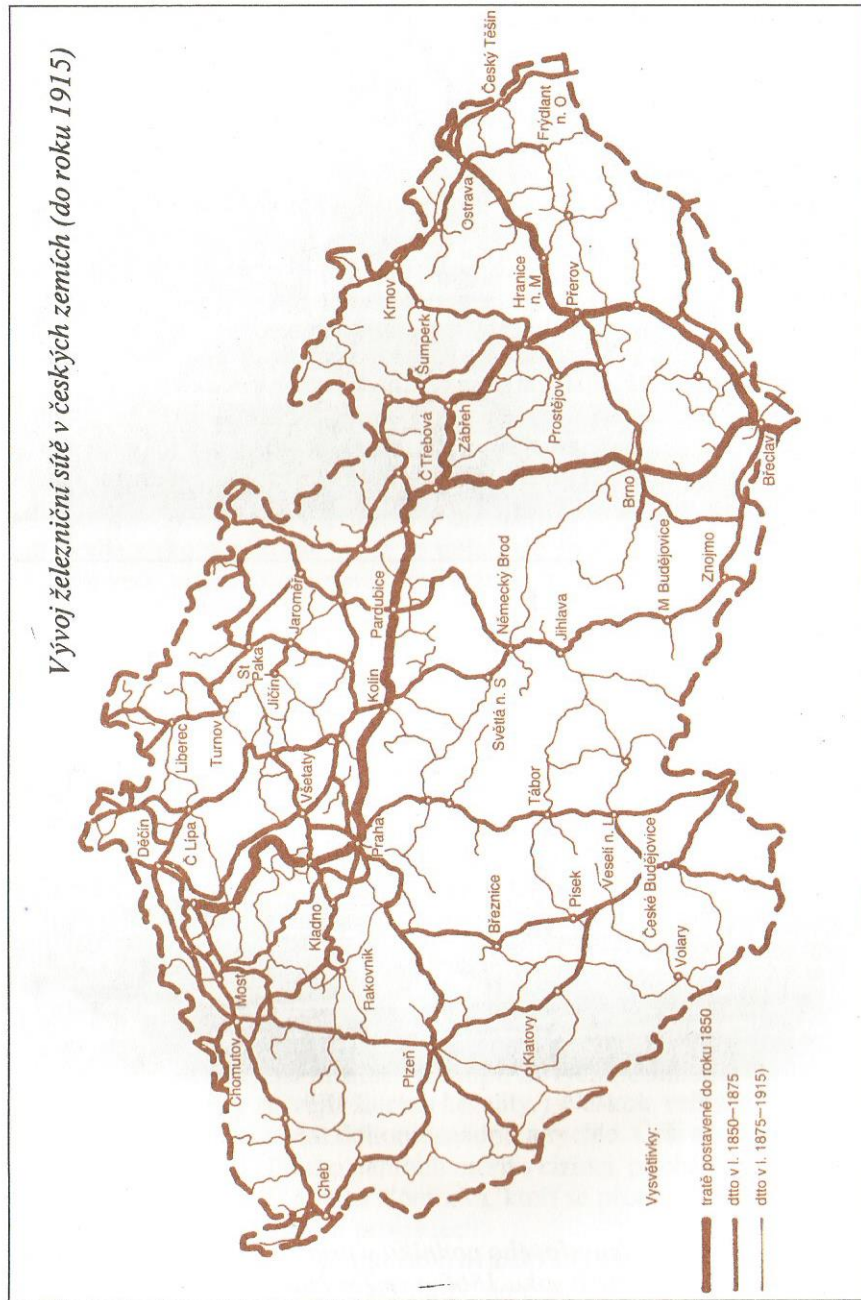
Na perspektivy, jaké kapitalismus nabízel, se česká společnost dívala zpočátku spíše skepticky. Od neustálých rychlých změn si značná část populace mnoho šancí k rychlému vzestupu neslibovala – spíše se jich obávala, neboť hrozily **přílivem kapitálu** a **masovou proletarizací** postaru pracujících řemeslníků. Těživě se pociťovala ztráta jistot, které poskytoval dřívější předrevoluční sociální a ekonomický řád, předávající do nové éry své dědictví setrvačnosti, strnulosti, nedůvěry k novému. Uplatnit se v nových podmínkách skutečně nebylo lehké, málokdo měl tolik technických znalostí, obchodních dovedností i peněz jako rakouský podnikatel **Emil Škoda**, který v roce 1869 koupil plzeňskou továrničku hraběte Valdštejna a který z ní během krátké doby vytvořil prvotřídní podnik, schopný konkurence i v evropském měřítku. (Tento případ bývá často uváděn jako nejklasičtější ilustrace nástupu nových podnikatelských vrstev, které odsouvaly dřívější šlechtické elity.) Náskok velkých západoevropských národů se nedal dohonit snadno a rychle. Češi a v menší míře i zdejší Němci se ještě dlouho nemohli měřit s cizinci, přicházejícími hlavně z Anglie a západních oblastí Německa, kteří se především uplatňovali v náročných podnikatelských projektech.

Jestliže se ovšem zdejší obyvatelstvo nemělo stát objektem, nýbrž i subjektem ekonomické aktivity, bylo nutno se pokoušet o překonání všech

*Srovnání podoby průmyslového podniku v průběhu 2. poloviny 19. stol.
(Cukrovar v Sulejovicích roku 1860 a ve Zvoleněvi z roku 1891)*

Vývoj železniční sítě v českých zemích (do roku 1915)

handicapů, které tomuto cíli stály v cestě. Jako hlavní důvod, proč zdejší obyvatelstvo nemohlo opravdu podnikat, byla uváděna celková **kapitálová slabost**. Tento nepochybný nedostatek se dal ale alespoň zčásti nahradit sdružováním sil i kapitálu jednotlivých výrobců. **Záložny** a podniky, pracující **na družstevní bázi**, se potom staly charakteristickým prvkem českého hospodářského rozvoje. Nemenší důležitost měla změna mentality, konkrétně změna postoje k vlastní ekonomické činnosti. Způsobil ji nepochybně především **stav nouze**, která teprve naučila podnikat, riskovat, spoléhat na vlastní síly. Byl to ovšem dlouhodobý proces, na jehož urychlení a do určité míry i odstartování měli velkou zásluhu někteří čeští publicisté a pedagogové (za všechny jmenujme alespoň Františka Šimáčka a Antonína Majera), kteří vysvětlovali podstatu nových hospodářských a právních pořádků, poučovali o zvyklostech **tržní ekonomiky**, povzbuzovali, dodávali sebevědomí. Zdůrazňovali také, že racionální zhodnocení vložených finančních prostředků není vázáno jen na provoz velkolepých továren, že „**průmyslně**“, tj. v tomto případě promyšleně, efektivně lze podnikat i v malých dílnách, např. zavádět kvalitnější design a vyšší kulturu prodeje. S potěšením konstatovali, že na vesnici se nové hospodářské postupy prosazují rychleji.

Na urychlení hospodářského vývoje mělo ovšem zřejmě největší podíl kvalitní školství. Zatímco totiž v kolébce průmyslové revoluce, v Anglii, se technické znalosti a dovednosti získávaly většinou v praxi, kladly evropské státy (zejména Německo) důraz na důkladnou teoretickou přípravu. Investice do vzdělání se pak nepochybně vrátily v množství technických vynálezů i v značné vyspělosti, a tudíž i značně široké použitelnosti pracovní síly. České země se svým vyspělým technickým školstvím (včetně velkého počtu doškolovacích zařízení — pokračovacích průmyslových a podobných škol) nedosahovaly sice úrovně německého rozvoje, ale v zásadě šly stejnou cestou.

IV/3 Změny v charakteru výroby

Počátky industrializace byly spojeny s textilní výrobou, situovanou do pohraničních oblastí osídlených Němci. Ve vnitrozemí, kde žili převážně Češi, se samozřejmě spíše rozvíjelo zemědělství (zejména pěstování obilí, cukrovky, chmele, případně vína, zeleniny) a na ně navazující **průmysl potravinářský**, zejména výroba cukru a piva. Ostatní profilující odvětví — strojírenství, chemický průmysl či těžba surovin — se koncentrovala do velkých průmyslových center (**Plzeňsko, Kladensko, Ostravsko**). Oba národy se jim věnovaly měrou, která čím dál tím více odpovídala jejich početnému zastoupení v zemi.

Prekrotný vývoj průmyslové výroby, zakládání stále nových podniků a

s tím spojená spekulace byly zastaveny **velkou hospodářskou krizí v roce 1873**, která prověřila životaschopnost všech podniků a připomenula, že i podnikání má své meze. Ukázalo se, že příští ekonomickou aktivitu bude třeba postavit na solidnější bázi. Žádoucí stabilizaci bylo možno zajistit například dohodami s jinými firmami o výši cen a dalších prodejních nebo i výrobních podmínkách. Tak vznikaly bloky vzájemně spojených podniků, kterým říkáme **kartely**. Omezení konkurenčního boje mohl docílit i jeden podnik, pokud byl dostatečně silný a podařilo se mu ovládnout celou výrobu ve svém oboru nebo alespoň její podstatnou část. Ostatní závody se mu pak musely přizpůsobit a přistoupit na cenu, kterou on z pozice monopolního výrobce diktoval. Takové formy podnikání byly přirozeně velice náročné na kapitál. Jmění jednotlivce nebo jedné rodiny nemohlo stačit, do výroby se zapojovaly **banky** a ze stejného důvodu vznikalo stále větší množství **akciových společností**. Nové podniky se objevily i ve výrobě. Především byly spojeny s uplatněním elektromotoru a výbušného spalovacího motoru, jež se ukázaly jako výkonnější i mobilnější než stále těžkopádný parní stroj. Nástupem nových hnacích systémů datujeme **druhou průmyslovou neboli technickovědeckou revoluci**.

Tyto skutečnosti si začali uvědomovat i tvůrci státní hospodářské politiky, kteří pomalu opouštěli představu, že trh a volná hra hospodářských sil vyřeší všechny rozpory. Už na konci 70. let se stát znovu přiklonil k celnímu ochranářství. **Novelizace živnostenského řádu** z poloviny 80. let omezila pod heslem ochrany středních tříd a „malého člověka“ svobodu podnikání a konkurenci; obdobně nemohl stát nebrat na vědomí poměry mezi zaměstnavatelem a zaměstnanci a rozhodl se hrát roli prostředkujícího činitele, který tlumením rozporů chce přinést do výrobních vztahů zklidnění či dokonce harmonii.

V. ČESKÉ ZEMĚ PŘED 1. SVĚTOVOU VÁLKOU — KULTURNÍ A NÁRODNOSTNÍ VÝVOJ

V/1 *Češi, Němci a rakouský stát*

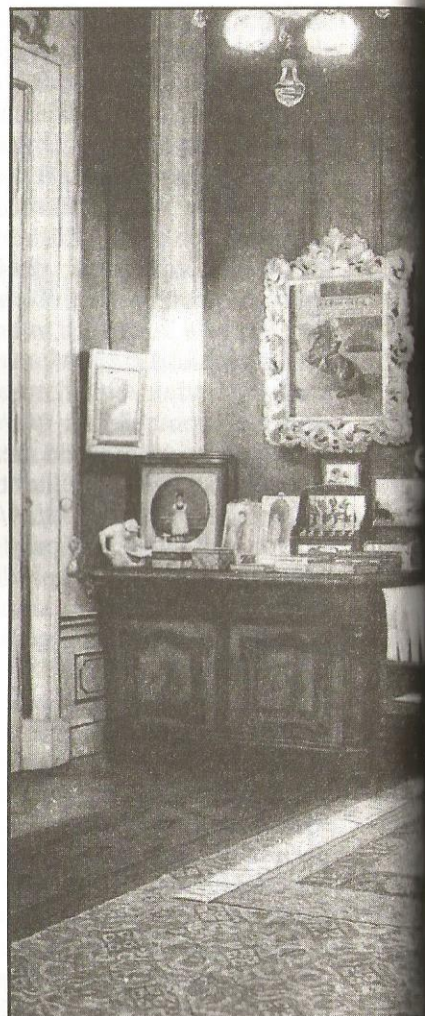
Bohaté, plodné, ale jistě nikoli neproblematické soužití Čechů s Němci v našich zemích sice trvalo už od vrcholného středověku, ale v 19. století se jeho charakter výrazně změnil — začalo být totiž **vědomě reflektováno**. Oba národy se od sebe nijak zvlášť nelišily, jejich hospodářská i kulturní vyspělost měla zhruba stejnou úroveň. Náskok, který v českých zemích žijící Němci získali rychlejší industrializací, se v průběhu 2. poloviny 19. století stále zmenšoval, a to jak růstem hospodářské vyspělosti českého obyvatelstva, tak výrazným zpomalením německého vývoje, který se z valné části opíral o neperspektivní textilní průmysl. Staleté soužití vy-

tvořilo u obou národů i **obdobné kulturní zvyklosti**, takže vzdálenější cizina mezi nimi neuměla příliš rozlišovat. Poměrně vysoká početnost obou národů způsobila, že ani jeden národ nemohl předpokládat, že se mu podaří odnárodnit a začlenit do svých řad příslušníky druhého národa. Přitom každý Čech i Němec se mohl považovat za příslušníky **menšiny** — Češi byli menšinou v Rakousku, Němci v Čechách a na Moravě (za sebou měli ale Vídeň i Berlín, což byla rozhodující výhoda) a zase nebylo málo českých osad, které se vklínily do poměrně kompaktního německého osídlení v pohraničí. **Početní poměry se také příliš neměnily**. V Čechách žilo např. stále 37% německého obyvatelstva, velký populační nástup Čechů v 70. letech se brzo ustálil, vytvořil však předpoklady pro růst německých obav. Na Moravě žilo Němců mnohem méně (asi 29%), německý vliv však zde byl mnohem patrnější než v Čechách. Bylo to zřejmě způsobeno pomalejším rozvojem národního hnutí.

Postupem doby rostlo mezi oběma národy **odcizení**, které se měnilo až v nepřátelství, často militantního rázu. Výrazy čerpané z vojenské terminologie jako „útok“, „tažení“, „přední hlídka“ či „zázemí“ přibližují tyto každodenní národní zápasy představě drobné války, která vypukla v 80. letech a projevovala se především neustálými tahanicemi o školy. V roce 1880 si Němci, kteří se naprosto zbytečně obávali, že Taaffova vláda je bude v této oblasti poškozovat, založili spolek *Schulverein*, který měl zakládat soukromé školy. O několik měsíců později vznikla za stejným účelem *Ústřední matice školská*. Obě organizace nezakládaly školy jen pro děti vlastního národa — to by bylo v pořádku — ale v nemalé míře lákaly žáky druhé národnosti, přeláceli si je, nabízely jim různé výhody. Počet takových spolků, podporujících vlastní národ i v jiných oblastech, stále rostl. Na každý nový spolek bylo třeba reagovat stejným. V těchto závodech se nakonec více prosadili Češi. Za situace, kdy statisíce lidí odcházely do emigrace v daleké cizině, kde nutně ztratili kontakt s vlastí, byl boj o několik škol pochybný. Jen částečně pravdivý byl i výchozí předpoklad, že každý vlastní úspěch je neúspěchem druhého. Vcelku totiž byly úspěšné oba národy, přibývalo českých i německých škol. Zdá se, že národní aktivisti obou stran se prostě navzájem potřebovali — kdyby neměli svého protivníka (kterého důvěrně znali a profesionálně oceňovali), ztratil by se do určité míry smysl jejich života a možná i část jeho hmotné základny. Toto soutěžení ovšem na druhé straně zintenzívovalo výkonnost, Češi ve vnitrozemí se například sotva mohli vykázat takovým množstvím rozličných kulturních podniků jako „na národní hranici“.

Vzdělání spíše odcizovalo než přibližovalo. Němci — s malými výjimkami jako byl Hermann Bahr ve Vídni, který chtěl prostředkovat kulturní styky mezi národy monarchie, či pražští německo-židovští autoři — se o českou kulturu okázale nezajímali. Pražští Němci dokonce ignorovali

*Císař František Josef I.
ve své pracovně v Schönbrunnu
(obraz z roku 1916)*

i českou hudbu, kterou ve Vídni přijímali s nadšením. A Češi se chovali stejně. Pražské **německé divadlo**, které patřilo k nejlepším v celé monarchii, jako by nebylo, nebo se tam chodilo na zapřenou. Obě národní společnosti v Čechách se tady v průběhu 2. poloviny 19. století v podstatě oddělily a v některých oblastech i uzavřely. Izolace však nebyla úplná. Dokazuje to značené množství smíšených sňatků a z toho vycházející dvojjazyčnost, trvající po celou polovinu 20. století. Nacionální předsudky nedokázaly zabránit obchodu a vůbec hospodářské spolupráci, i když ji jistě

poškodily. Němečtí obchodníci se učili česky — což by sotva napadlo německé úředníky. Úcta ke kulturní úrovni druhého národa bránila alespoň části intelektuálů, aby se zapojili do nacionálních kampaní. Nejkorektnější vztahy však panovaly na úrovni socialistického dělnického hnutí. I tam samozřejmě pronikala národnostní otázka, rozložila původně jednotnou rakouskou stranu a postavila proti sobě zejména odborová hnutí jednotlivých národů, ale nikdy nezlikvidovala šance vzájemného dorozumění, nevytvořila zásadní informační bariéry, nevyloučila spolupráci.

Tím, jak se obě národní hnutí vyvíjela, neodcizovala se jen sama sobě, ale i státu. Češi viděli v Rakousku ochranu, ale nepříjemnou, a vnitřně se s ním nedokázali ztotožnit. Vyvinul se u nich proto ke státu dost zvláštní vztah: na jedné straně se rádi podíleli na všech výhodách, které poskytoval, na druhé straně za něj nepřebírali zodpovědnost. Podobný vývoj, i když v mnohem menším měřítku, lze pozorovat i u Němců: ačkoli žili nepochybně v pozici preferovaného národa, zdálo se jim, že je stát poškozující v prospěch dalších národů. Pochopení a pomoc potom hledali v Německu. I jejich vztah k monarchii se pozvolna uvolňoval, jeho místo zaujímala — v lepším případě — osobní náklonnost k staříckému mocnáři.

„Záchrana menšin je naší otázkou existenční. Vzdání se jich znamenalo by porážku, z které bychom se již sotva vzpamatovali. Ukázali bychom, že nedovedeme chrániti svých lidí a tím bychom jenom výbojnost Němců ještě více podnítili. Vzorem mohou nám býti ve snaze po záchraně svých soudáků zase Němci.“

(Antonín Hubka, *Menšinová práce*, 1904)

V/2 Česká kultura. Školství a věda

Ve 2. polovině 19. století patřily české země k oblastem s nejvyšší gramotností. Zásahu na tom mají především velkorysé školské reformy z konce 60. let, které umožnily vybudování rozsáhlé sítě základního školství. Po ukončení **obecné (základní) školy** mohly děti postoupit do **městřanské školy**, kde se jim dostalo dobrého praktického vzdělání, nebo do **klasického gymnázia, reálného gymnázia, do reálky** či konečně do **obchodní akademie**. Osmitřídní klasická gymnázia byla zaměřena ve značné míře ještě na výuku klasických jazyků a antických reálií, reálná gymnázia a reálky zdůrazňovaly spíše význam matematiky, přírodních věd, moderních jazyků a kreslení či rýsování. Gymnázia připravovala především na univerzitní studium, absolventi reálek odcházeli přímo na techniku nebo se již věnovali praktickému povolání. Obchodní akademie, v Čechách ještě málo početné, měly poskytovat dostatečné vzdělání pro budoucí podnikatele nebo vyšší úředníky. Výuka byla skutečně kvalitní, profesori požívali ve společnosti značné vážnosti a o jejich kvalitách svědčí i skutečnost, že mnoho z nich se seriózně zabývalo vědeckou prací.

Po rozdělení pražské **techniky** v roce 1869 a **Karlo-Ferdinandovy university** v roce 1882 na samostatné školy podle vyučovacích jazyků bylo možno absolvovat již celé studium v češtině. Na české vysoké školy přešlo jen málo profesorů z původních ústavů (např. J. Zitek, tvůrce Národního divadla, zůstal na německé technice), jejich katedry bylo třeba obsadit novými, většinou mladými lidmi. Díky tomu se z nich brzy stala

významná badatelská střediska, která rychle doháněla zaostávání české vědy. Metodologicky byla moderní česká věda ovlivněna myšlenkami **pozitivismu**. Tento myšlenkový směr a filozofický systém nepřevzala ovšem v čisté podobě, vybrala si z něj — jako tomu bývalo i jinde — zejména úctu k faktům a způsobu jejich ověřování, uměřenost ve výkladu, nedůvěru ke spekulacím a přesvědčení o důležitosti vědy v současné i budoucí době. Mnoho z těchto rysů ztělesnil Jaroslav Goll jako zakladatel první české moderní historiografické školy.

V/3 Vydavatelská činnost, literatura a novinářství

Vydání monumentálního *Ottova slovníku naučného*, který ve své době patřil k nejlepším encyklopediím a který se u nás užívá dodnes, nedokazuje jen vyspělost české vědy, nýbrž i mimořádné schopnosti nakladatele. Jan Otto získal rozsáhlé zkušenosti jako účetní tiskařského a nakladatelského podniku Eduarda Grégra, rozhodujícím způsobem se podílel zejména na vydávání ediční řady *Malice lidu*, která měla popularizovat vědu a šířit užitečné a pokrokové znalosti. Jako samostatný nakladatel dokázal Otto dokonale spojit vysokou kulturní úroveň s neobyčejnou finanční úspěšností. Úsilím českých nakladatelů dostával čtenář do ruky knihy kvalitní jak svým obsahem, tak výtvarným zpracováním. Jako vždy se hodně překládalo — velká **informovanost** o tom, co se děje a o čem se přemýšlí ve světových metropolích, pomáhala překonávat malé české poměry, v určitém směru je ale ještě upevňovala, přispívala totiž k povrchnosti názorů, které se střídaly podle právě panujících (nejčastěji pařížských) mód, ale které zapustily kořeny jen v některých oblastech, např. ve výtvarném umění.

Velké popularitě se v Čechách vždy těšili básníci a spisovatelé vůbec. Základ české literatury 2. poloviny 19. století vytvářela generace **májovská** (J. Neruda, V. Hálek). Celkem brzo jí však začali konkurovat mladší autoři, kteří se díky rozdílnému vztahu k domácím tradicím a zahraničním inspiracím rozdělili na dva tábory: **ruchovce** (podle almanachu *Ruch*) a **lumírovce** (podle časopisu *Lumír*). Ruchovci, k nimž patřili zejména S. Čech a E. Krásnohorská a které podporovala i vlivná revue *Osvěta*, chtěli zůstat věrní tradičnímu chápání umělecké tvorby jako služby národu. Lumírovci, např. J. Vrchlický, J. Zeyer a J. V. Sládek, se rozhlíželi více po světě, překládali a využívali ve své tvorbě i témata z dějin cizích národů. Autoři generace 90. let — J.S. Machar, O. Březina, A. Sova, kritici F.X. Šalda, F.V. Krejčí — podepsali v roce 1895 *Manifest České moderny*. Chtěli jím vyjádřit svůj odpor k zaběhaným uměleckým a politickým zvyklostem i ke všem druhům utlačování. Jejich ideálem byla svoboda, která by platila stejně pro umělce jako pro občana. Předpokládali,

že svobodnému vývoji každého jednotlivce bude odpovídat formování nových společenských vztahů. Tím byla připravena půda pro nové směry. **Symbolismus** (např. O. Březina) zdůrazňoval na rozdíl od dřívějšího jednoduchého, realisticky přímočarého chápání světa význam tajemství, které nelze odkrýt a pojmenovat, ale jen intuitivně vycítit a naznačit. **Dekadence** (J. Karásek ze Lvovic) pohrdala společností a obvyklými názory – autoři, kteří jí byli poplatní, oceňovali to, čemu se jejich spořádání současníci vyhýbali, dlouze přemýšleli o smrti, zmaru a rozkladu, vciťovali se do nálad dávných aristokratů a o lásce psali jen, když byla nešťastná či perverzní. Pro mnohé moderní básníky však byla stejně nemyslitelná představa, že by mohli úplně zapomenout na pouta, vizi je k širšímu celku, ať již ve smyslu národním či sociálním – obojí dokládá například P. Bezruč.

Mezi **prozaiky** si získali renomé vlastně jen autoři historických románů a povídek (V. Beneš Třebízský, A. Jirásek, Z. Winter), jejichž knihy patřily k nejčtenějším. Románů, zobrazujících současnost (např. K. M. Čapek-Chod), bylo málo, a pokud chtěly líčit českou vyšší společnost (V. Hladík) tak jako jejich zahraniční vzory, působily strojeným dojmem. Nedostatek původních prozaických děl se nahrazoval překlady, příp. četbou německých knih. O přízeň čtenářů soutěžilo bezpočet novin a časopisů. Noviny bývaly spojeny s politickými stranami, potřeba vzbudit zájem vedla zpravidla k tomu, že se novináři vyjadřovali radikálněji než poslanci, přímo odpovědní za politický postup. To se stávalo často zvláště mladočeským *Národním listům*, jež jinak platily za nejreprezentativnější český deník, který mohl nejspíše soutěžit s hlavním orgánem vídeňských liberálů – *Neue Freie Presse*. Mimořádnou úroveň mělo ještě sociálně demokratické *Právo lidu* a zvláště Masarykův a Herbenův *Čas*. Ti, kteří toužili po senzacích, mohli sáhnout po *Pražském deníku* či později po *Národní politice*. Mezi náročnými časopisy typu revue zaujímala dlouho čestné postavení konzervativně, solidně vedená *Osvěta*, později s pokrokáři a modernou sympatizující *Rozhledy*. Vrcholu této náročné žurnalistiky dosáhl v českých poměrech Masaryk, vydávající nejdříve *Athenaeum* a později *Naši dobu*. Daleko za ním nezůstala ani sociálně demokratická *Akademie*. Ani tyto kvalitní revue nemohly nic změnit na tom, že stále naprosto neúměrně (ve srovnání s německou literaturou) převládala beletrie na úkor naučné literatury.

V českých zemích se četlo vždy poměrně dost, kupovat si knihy patřilo ještě na přelomu století k povinnostem vzdělance a uvědomělého příslušníka národa. Svou roli zde hrál i bezpočet **výpůjčních knihoven** – školních, farních, obecních atd. Snad každý spolek se pokusil o vybudování vlastní knihovny. Přesto knihy, které byly uznány za hodnotné a zařazeny do dějin literatury, pronikly jen k menší části čtenářské veřejnosti. Většina národa uspokojovala svůj zájem o čtení zábavnými přílohami kalendá-

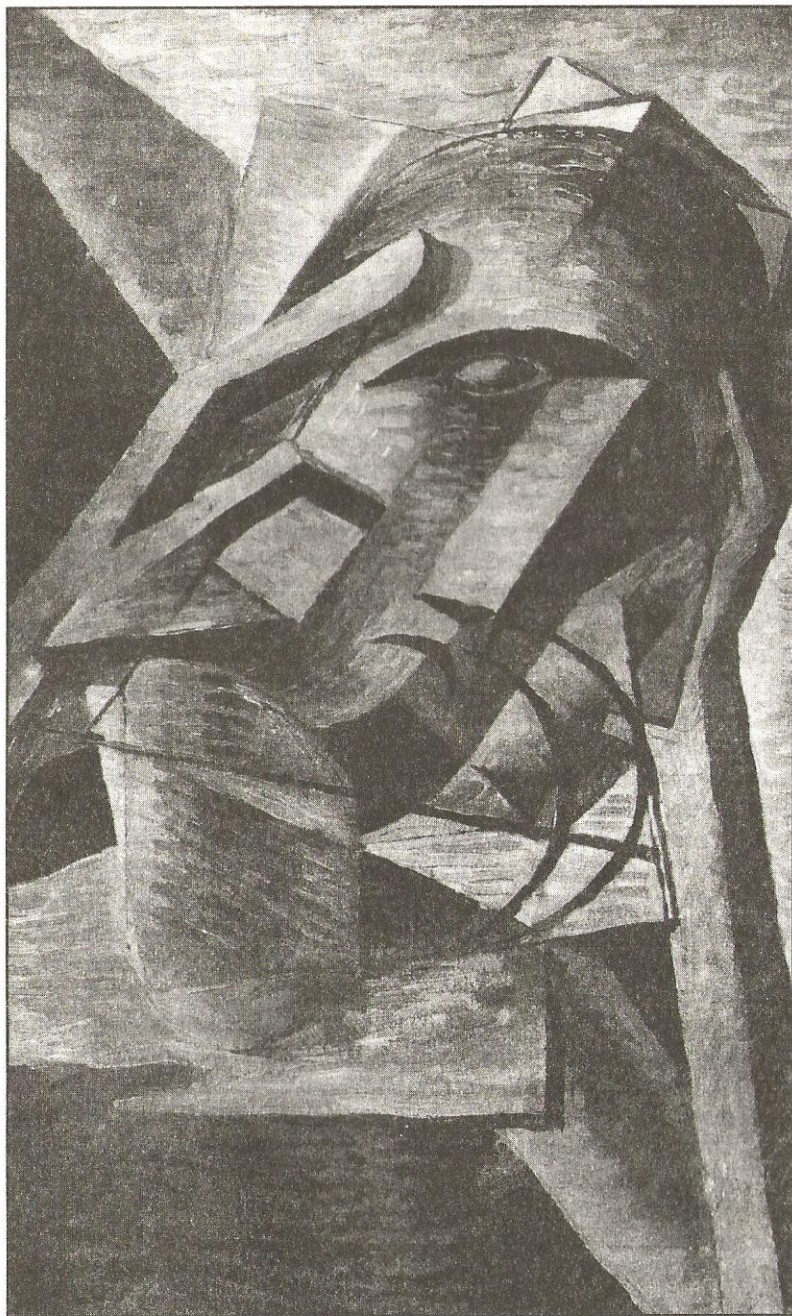
řů, snáři, dobrodružnými, krvavými romány, kupovanými na splátky od podomních obchodníků. K nepochybným bestsellerům patřila zřejmě i kuchařka M. D. Rettigové.

V/4 Kulturní činnost spolků, divadlo, výtvarné umění a hudba

Význam kultury zvyšovala okolnost, že značná část obyvatelstva k ní měla aktivní, a ne pouze konzumní vztah. Dokazovala to také řada různých ochotnických divadelních spolků či pěveckých kroužků. Všechny druhy této aktivity podporovala a navíc s tělesnou kulturou spojovala nejdůležitější česká organizace 2. poloviny 19. století a následujících let – **Sokol**. *Sokolovny* se stávaly společenskými středisky obcí – tam se nejen cvičilo, ale také zpívalo, hrálo divadlo, poslze i promítaly filmy. Sdružování a zábavě sloužily jinak v českých zemích **hostince**, kde se konaly schůze nejrozličnějších spolků i scházely různé stolní společnosti. Do **kaváren** se chodilo většinou číst noviny, které zde byly – včetně zahraničních – vyloženy v širokém výběru.

Nejvýznamnějším kulturním činem 19. století bylo zřejmě otevření **Národního divadla** v roce 1881, resp. znovuootevření po ničivém požáru 1883. Monumentální budova J. Zítka, vyzdobená nejlepšími malíři a sochaři (M. Aleš, F. Ženíšek, J. Tulka, J. V. Myslbek, B. Schnirch) sama lákala návštěvníky, hrdé na heslo *Národ sobě*, nadepsané nad oponou a vyjádřující obětavost celého národa. Divadlo nevzniklo jen z příspěvků nejširších vrstev, jak se často uvádí – bylo vystavěno i za peníze české šlechty a za nemalou subvenci. Když však počáteční zápal pominul, muselo se vedení divadla snažit, aby si udrželo diváky, a to i za cenu, že slevilo ze svých uměleckých ambic. Díla lehčího žánru, operety a konverzační komedie, už však upadla do zapomnutí a Národní divadlo je v našem povědomí spojeno zpočátku s B. Smetanou, na přelomu 19. a 20. století s K. Kovařovicem, J. Kvapilem a s plejádou vynikajících herců – H. Kvapilovou, J. Mošnou, E. Vojanem.

Vzestup hospodářské a kulturní úrovně se projevil velmi zřetelně v oblasti stavitelství a architektury, v **kultuře bydlení**. Vodárny, které se v Praze začaly budovat od 80. let, změnily zásadně hygienu obyvatelstva a nové činžovní domy poskytovaly dříve netušený komfort. Postupem času se zlepšovaly i bytové podmínky dělnických rodin. Města rostla, zvětšovala se o předměstí a vyžadovala stále rostoucí počet veřejných staveb – nádraží, divadel, škol, obchodních domů, spořitelen, záložen nebo tržnic. Tyto budovy se nejčastěji stavěly ve stylu **novorenesance**, jehož tvůrci (J. Zítka, J. Hlávka, J. Schulz) přejímali a přetvářeli základní rozvržení renesančních staveb i jejich dekorační detaily. Nová doba, žádající novou architekturu, nezatřizenou minulostí, zrodila nový elegantní styl – **secesi**, zakrývající nové stavební hmoty (beton, železobeton) půvabnou dekorací, v níž se místo

Obráz Bohumila Kubišty „Meditace“ z roku 1915

historizujících prvků objevovaly rostlinné a ornamentální motivy. Secese vznikla především v Mnichově a ve Vídni, ale na jejím rozvíjení mají české země, které ji velice rychle přijaly, také velice významný podíl.

Asi v žádném jiném druhu umění nebyl vývoj v zahraničí sledován s takovým zájmem jako v **malířství a sochařství**. Oči všech tvůrců se upíraly samozřejmě na Paříž a na Francii vůbec, kde hledali inspiraci jak stoupenci klasické malby (S. Pinkas, V. Barvitius, V. Brožík), tak **impresionisté** (A. Slavíček). Největší uznání v této zemi získal nejspíše A. Mucha a vedle něho i F. Kupka a O. Kubín. Jejich tvorba se však rozvinula až po válce. Česká výtvarné umění výrazně ovlivnila výstava E. Muncha, norského expresionistického malíře, zrovna tak jako dřívější výstava sochaře A. Rodina. Bohatá domácí tradice, kvalitní umělecké školství i zahraniční inspirace, to vše dalo předpoklady pro mimořádně úspěšný rozvoj několika směrů uměleckého snažení — krajinářství (J. Mařák, F. Kaván, A. Chittussi), portrétu a grafiky (M. Švabinský) a těsně před válkou i počátků **kubismu a expresionismu** (E. Filla, B. Kubišta; J. Čapek, V. Špála, R. Kremlička). Důstojným protějškem monumentální malby se staly pomníky, odpovídající zvýšené potřebě reprezentace, kterou národ a jeho vedoucí vrstvy pociťovaly a kterou jistě uspokojila díla J. V. Myslbeka, L. Šalouna a S. Suchardy.

V/5 Kultura a politika

„Dvě zbraně máme, knihu jen a školu,“ napsal Jaroslav Vrchlický. Podobné názory byly rozšířeny v celém národě. Je pochopitelné, proč se objevily. Vlastenecká agitace, která tak posílila pozice národního hnutí, měla větší podobu psaného slova, a poměry ve školství vytvářely často její obsah. Zvyšování intelektuální a vůbec kulturní úrovně při budování české společnosti hrálo neobyčejně významnou roli i při dotváření její struktury. Česká společnost měla ovšem již ve Vrchlického době i jiné „zbraně“ — cukrovary, strojnické dílny a stavební firmy, obecní samosprávu a politické strany, s jejichž pomocí si získávala zasloužený respekt. Mnoho lidí to však nechtělo vzít na vědomí — „*Literatura jest jediným zrnem, jež padlo v půdu úrodnou: čím jsme a co dnes máme, jest pouze jejím ovocem. Ty české písničky, říkánky a povídky či jakkoli to zváti chcete, byly kdysi dobrým a jediným základem naší české budovy, a ony i dnes — kéž by nás někdo o jiném přesvědčiti uměl — jsou jediným jejím stavivem,*“ čteme v dopise, který Elišce Krásnohorské adresoval studentský spolek pro podporu literatury *Stálci*. Pochopitelné: hospodářský a politický vývoj musel počítat s daným stavem, nemohl se řídit podle ideálních představ literátů a hesel, která nebylo těžké napsat na papír, ale uskutečnit. Na druhé straně — chápání kultury jako zbraně zvyšuje její vážnost ve společnosti, ale zeslabuje umělecká či vědecká kritéria, podle nichž má být hodnocena. Jestliže kultura tedy často nahrazovala politiku, bylo to ke škodě obou.